

STRATEGIE
A EKONOMIKA
V PRŮMYSLOVÉ ÉŘE

INDUSTRIALIZACE A POSUVY SVĚTOVÉ ROVNOVÁHY V LETECH 1815–1885

Mezinárodní systém, který se vyvíjel nejméně padesát let po Napoleonově pádu, se vyznačoval neobyčejným souhrnem vlastností, z nichž některé byly pouze dočasné, zatímco jiné se staly průvodními rysy moderní doby.

Za prvé se jednalo o trvalý a posléze (od padesátých let devatenáctého století) i okázalý růst integrované globální ekonomiky, která prostřednictvím transoceánské a transkontinentální obchodní a finanční sítě, mající centrum v západní Evropě a především ve Velké Británii, přitahovala stále více oblastí. Tato desetiletí britské ekonomické hegemonie byla doprovázena rozsáhlým zdokonačováním v dopravě a komunikacích, stále rychlejším přesunem průmyslové technologie z jedné oblasti do druhé a nesmírným rozmachem průmyslové výroby, což zase vedlo ke snaze zpřístupnit nová území se zemědělskou půdou a surovinové zdroje. Zmenšování celních bariér a další merkantilistická opatření spolu s rozsáhlou propagací myšlenek svobodného obchodu a mezinárodní harmonie naznačovaly, že zde vzniklo nové uspořádání států, zcela odlišné od světa osmnáctého století s jeho opakovanými velmocenskými konflikty. Bouřlivé a vyčerpávající boje z období 1793–1815 – nazývané v devatenáctém století „velká válka“ – přiměly konzervativce stejně jako liberály, aby se co nejvíce zasazovali o mír a stabilitu, které by byly podporovány tak rozmanitými

nástroji, jako jsou ustanovení vídeňského kongresu nebo smlouvy o volném obchodu. Takové podmínky samozřejmě povzbuzovaly dlouhodobé obchodní a průmyslové investice, a tím i stimulovaly růst globální ekonomiky.

Za druhé neznamenal absence vleklých velmocenských válek, že by veškeré mezistátní konflikty skončily. Přinejmenším zesílily evropské a severoamerické dobytelské války vedené proti méně vyspělým národům a v mnoha ohledech provázely ekonomické pronikání do zámořského světa a rychlý úpadek jeho podílu na objemu průmyslové výroby. Kromě toho stále existovaly mezi evropskými mocnostmi regionální a individuální konflikty, které souvisely především s národnostními otázkami a hranicemi některých území. Ale jak dále uvidíme, otevřené boje, jako byly francouzsko-rakouská válka z roku 1859 nebo války za německé sjednocení v šedesátých letech devatenáctého století, netrvaly zdaleka tak dlouho a týkaly se menší oblasti. Dokonce i krymská válka mohla být sotva pokládána za velký konflikt. Výjimkou z tohoto pravidla byla pouze americká občanská válka, a proto si zaslouží zvláštní pozornost.

Za třetí začala technika zrozená průmyslovou revolucí ovlivňovat pozemní a námořní způsob válčení. Ale změny v této oblasti probíhaly mnohem pomaleji, než se někdy obecně předpokládá, a železnice, telegrafy, rychlopalná děla, parní pohon a obrněné válečné lodi se skutečně staly rozhodujícími ukazateli vojenské síly teprve v druhé polovině devatenáctého století. O mnoho desetiletí dříve, než vojenští a námořní velitelé vůbec zrevidovali své představy o tom, jak bojovat v evropské válce, zvyšovaly nové technologie náskok v palebné síle a mobilitě, a ten velmoci využívaly v zámořském světě. Nicméně zdvojená výhoda technických změn a průmyslového rozvoje měla trvalý dopad na pozemní armády a námořní flotily, a tak i ovlivňovala relativní sílu mocností.

Ačkoli je obtížné zevšeobecňovat, ovlivnily zřejmě posuny ve velmocenské rovnováze, vyvolané nestejným tempem průmyslových a technických změn, výsledky válek poloviny devatenáctého století mnohem podstatněji než finance a kredibilita. To bylo částečně způsobeno tím, že masivní expanze národního a mezinárodního bankovníctví v devatenáctém století a růst státního úřednictva (pokladníci, inspektoři, daňoví výběrčí) usnadnily mnoha režimům získat kapitál na peněžních trzích, pokud ovšem jejich stupeň úvěruschopnosti nebyl hrozivě špatný nebo pokud se v mezinárodním bankovním systému nevyskytla dočasná likviditní krize. Ale pře-

devším to bylo způsobeno faktem, že většina tehdejších válek byla relativně krátká, protože přednost mělo rychlé vítězství v poli za pomoci stávající vojenské síly oproti dlouhodobé mobilizaci národních prostředků a získávání nových příjmů. Tak například sebevětší množství dalšího dostupného kapitálu nemohlo zachránit Rakousko po jeho porážkách v bitvách z let 1859 a 1866 ani velice bohatou Francii, když byly rozdraceny její armády ve válce roku 1870. Je ale pravda, že lepší finanční situace napomohla Severu v občanské válce k vítězství nad Jihem a že Británie a Francie si mohly spíš dovolit krymskou válku než Rusko, které stálo na pokraji bankrotu. Ale to odráží spíš celkovou nadřazenost jejich ekonomik než zvláštní výhody, které měly ve vztahu k úvěru a financím. Z tohoto důvodu nebyla v devatenáctém století úloha válečných financí tak podstatná jako v předchozím období.

Tento soubor faktorů – růst mezinárodní ekonomiky, produktivní síly uvolněné průmyslovou revolucí, relativní stabilita Evropy, postupná modernizace vojenské a námořní techniky a výskyt pouze lokálních a krátkodobých válek – samozřejmě některé z velmocí zvýhodňoval. Jedna z těchto zemí, a to Velká Británie, skutečně těžila z obecných ekonomických a geopolitických trendů období po roce 1815 natolik, že se stala zcela odlišným typem mocnosti. Relativní síla ostatních zemí byla nezdědka velice vážně podlomena. Ale v šedesátých letech devatenáctého století začal další rozvoj industrializace nanovo měnit rovnováhu světových sil.

Za zmínku stojí ještě jeden rys tohoto období. Od počátku devatenáctého století pomáhají vysledovat posuny mocenské rovnováhy a mnohem přesněji určovat dynamiku celého systému historické statistiky (především ekonomické ukazatele). Je důležité si však uvědomit, že většina těchto údajů je velice přibližná, především ze zemí, které postrádaly odpovídající administrativu, a že některé z těchto ukazatelů (například podíly na objemu světové průmyslové výroby) jsou pouhými odhady, ke kterým došli statistikové o mnoho let později. A navíc – což je nejdůležitější námitka – se ekonomické bohatství nepromítalo bezprostředně nebo vždycky do vojenské síly. Vše, co nám statistiky mohou poskytnout, jsou hrubé ukazatele materiálního potenciálu země a jejího relativního postavení mezi vedoucími státy.

„Průmyslová revoluce“, jak výslovně zdůrazňuje většina historiků ekonomie, se neodehrála přes noc. Ve srovnání s politickými „revolucemi“ z let 1776, 1789 a 1917 se jednalo o pozvolný, pomalý

proces, který zasáhl pouze určitá výrobní odvětví a určité výrobní postupy a objevoval se pozvolna, v oblasti za oblastí, než aby zasáhl celou zemi.¹ Ale ani všechny tyto překážky nezabránilo tomu, aby někdy kolem roku 1780 nedošlo k zásadně důležité transformaci ekonomických poměrů lidské pracovní síly – a podle názoru jistého odborníka byla stejně důležitá jako (nepochybně daleko pomalejší) transformace divošského paleolitického lovce v usedlého neolitického zemědělce.² Industrializace a především parní stroj dokázaly nahradit živé zdroje síly neživými. Přeměnily teplo na práci pomocí „rychlých, přesně fungujících, dokonalých a neúnavných“ strojů³ – a tak bylo lidstvo schopno využívat rozsáhlé nové zdroje energie. Důsledky zavedení tohoto nového strojního vybavení byly prostě ohromující: ve dvacátých letech devatenáctého století dokázal člověk obsluhující několik tkalcovských stavů poháněných parní silou vyrobit dvacetkrát více než ručně pracující dělník, zatímco parou poháněný sprádací stroj („mule“) překonal výkon kolovratu dvěstěkrát. Primitivní železniční lokomotiva mohla přepravovat zboží, které by jinak vyžadovalo stovky tažných koní, a činila to mnohem rychleji. Existovala samozřejmě spousta dalších důležitých aspektů průmyslové revoluce – například tovární systém nebo dělba práce. Ale pro naše šetření mělo zásadní důležitost masivní zvýšení produktivity, především v textilním průmyslu, které si zase vynutilo další stroje, další suroviny (zejména bavlnu), další železo, rozsáhlejší lodní přepravu, lepší komunikace a podobně.

A navíc, jak zjistil profesor Landes, tento nebývalý nárůst lidské produktivity byl soběstačný:

Zatímco dřívější zlepšení životních podmínek, počínaje pouhým přežitím, a zvýšení ekonomických příležitostí bylo vždycky doprovázeno nárůstem populace, která nakonec dosažené zisky spotřebovala, rostly nyní poprvé v historii jak ekonomika, tak vědění natolik rychle, že vytvořily trvalý tok investic a technických inovací, tok, který překročil viditelné hranice Malthusových pozitivních omezení.⁴

Tato poslední poznámka je velice důležitá. Neboť od osmnáctého století začínala světová populace prudce stoupat. V Evropě vzrostl počet obyvatel ze 140 000 000 v roce 1750 na 187 000 000 v roce 1800 a na 266 000 000 v roce 1850 a v Asii vylétl z více než 400 000 000

v roce 1750 na zhruba 700 000 000 o sto let později.⁵ Ať už byly příčiny jakékoli – lepší klimatické podmínky, zlepšená úrodnost, potlačení nemocí – bylo takové zvýšení ohromující. A ačkoli zemědělská výroba jak v Evropě, tak v Asii v osmnáctém století prudce vzrostla a ve skutečnosti byla dalším obecným důvodem pro nárůst obyvatelstva, samotný počet nových hlav (a žaludků) po čase výhody takových navýšení zemědělské výroby ohrozil. Tlak na podřadnou půdu, venkovská nezaměstnanost a rozsáhlý přesun rodin do již tak přelidněných evropských měst koncem osmnáctého století byly jen některé ze symptomů této populační exploze.⁶

Průmyslová revoluce v Británii vyvolala (ve velice hrubém makroekonomickém měřítku) takové zvýšení produktivity trvalého rázu, že souběžný vzestup národního bohatství i kupní síly obyvatelstva stále převyšoval nárůst populace. Zatímco obyvatelstvo vzrostlo z 10 500 000 v roce 1801 na 41 800 000 v roce 1911 – což představovalo roční navýšení o 1,26 procent – národní produkt rostl mnohem rychleji, v průběhu devatenáctého století asi čtrnáctkrát. Ve statisticky sledovaných oblastech,* se pohyboval průměrný roční růst hrubého národního produktu mezi dvěma a dvěma a čtvrt procenty. Jenom za vlády královny Viktorie vzrostl produkt na jednoho obyvatele dvaapůlkrát.

Ve srovnání s tempem růstu, kterého dosahovaly po roce 1945 mnohé státy, se nejednalo o nikterak mimořádné ukazatele. Byla také pravda, jak připomínají mnozí sociální historikové, že průmyslová revoluce dolehla především na nový proletariát, který pracoval v továrnách a dolech a žil v nezdravých, přeplněných, nečistých a vystavěných velkoměstech. Ale nejdůležitější bylo to, že stálý nárůst produktivity přinášel ve věku strojů časem obrovské zisky: průměrné reálné mzdy v Británii vzrostly v období 1815 až 1850 v rozmezí patnácti až pětadvaceti procent a o celých osmdesát procent v dalším půlstoletí. „Nejdůležitějším problémem tohoto období,“ připomíná Ashton na adresu kritiků, přesvědčených, že industrializace byla neštěstím, „bylo nasytit, ošatit a zaměstnat generace dětí, které daleko převyšovaly jakoukoli generaci dřívější.“⁷ Nové stroje nejenom zaměstnávaly stále větší podíl městského obyvatelstva, ale také zvyšovaly celkový britský příjem na

* Je třeba říci, že některé z historických statistik se vztahují k Velké Británii (bez Irska), některé ke Spojenému království (s Irskem) a některé zahrnují pouze severní, ale ne jižní Irsko.

obyvatele. Rostoucí poptávku městských dělníků po potravinách a základním zboží měla brzy uspokojit parou řízená revoluce v dopravě, kdy železnice a parníky začaly přivážet zemědělské přebytky Nového světa, aby zabezpečily požadavky Světa starého.

Užijeme-li výpočtů profesora Landese, můžeme tento problém uchopit jinak. Udává totiž, že v roce 1870 spotřebovalo Spojené království 100 000 000 tun uhlí, což „odpovídalo 800 000 000 kalorií energie, která by ročně stačila nasytit populaci 850 000 000 dospělých mužů (skutečná populace však čítala asi 31 000 000)“. V roce 1870 odpovídala kapacita britských parních strojů asi 4 000 000 koňských sil, což bylo ekvivalentem energie vyvinuté 40 000 000 mužů, ale „toto množství mužů by snědlo 116 500 000 hektolitrů pšenice ročně – což bylo více než trojnásobek roční produkce celého Spojeného království v období 1868–1871“. ⁸ Užití neživých zdrojů síly umožnilo lidem průmyslového období překročit biologická omezení a okázale zvyšovat produkci a bohatství, aniž by to bylo na úkor rychle rostoucí populace. Naopak Ashton trpce poznamenává (až v roce 1947):

Dodnes najdeme v indických a čínských nížinách muže a ženy postižené morem a hladové, kteří žijí navenek jen o málo lépe než jejich dobytek, se kterým se lopotí přes den a v noci s ním i sdílejí místo k spánku. Tyto asijské poměry a takové nemechanizované hrůzy jsou osudem spousty zemí, které se svou prudce vzrůstající populací zůstávají nepoznamenaný průmyslovou revolucí. ⁹

Zánik mimoevropského světa

Dříve než se budeme zabývat vlivem průmyslové revoluce na velmocenský systém, je třeba se také seznámit s jejím vlivem na vzdálenější oblasti, především na Čínu, Indii a ostatní neevropské společnosti. Utrpěly dvojí ztrátu, relativní i absolutní. Avšak stará představa, že by národy Asie, Afriky a Latinské Ameriky před příchodem západního člověka žily šťastným, ideálním životem, nebyla pravdivá. „Je třeba zdůraznit základní fakt, že charakteristickým rysem jakékoli země před příchodem průmyslové revoluce a modernizace je chudoba... s nízkou produktivitou, nízkým objemem výroby na obyvatele a s tradičním zemědělstvím, s ekonomic-

kou, v níž zemědělství tvoří hlavní složku státního příjmu, neschopnou vyprodukovat výrazný přebytek přesahující bezprostřední požadavky spotřeby...“ ¹⁰ Avšak vzhledem ke skutečnosti, že v roce 1800 tvořila zemědělská výroba základnu jak evropských, tak neevropských společností, a vzhledem k tomu, že i v zemích jako Indie a Čína existovalo mnoho obchodníků, výrobců textilu a řemeslníků, nebyly rozdíly v příjmu na jednoho obyvatele nikterak výrazné; tak například indický tkadlec si na ručním stavu vydělal asi polovinu toho, co jeho evropský protějšek před industrializací. To také vzhledem k samotnému množství asijských rolníků a řemeslníků znamenalo, že Asie měla stále mnohem větší podíl na objemu světové výroby* než méně lidnatá Evropa před příchodem parního stroje a parou poháněného tkalcovského stavu, které změnily světovou rovnováhu.

Právě toto dramatické vychýlení rovnováhy v důsledku evropské industrializace a expanze lze vysledovat ve dvou duchaplných Bairochových výpočtech (viz tabulky 6 a 7). ¹¹

Tabulka 6: Relativní podíly světové průmyslové výroby v letech 1750–1900

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
Evropa celkem	23,2	28,1	34,2	53,2	61,3	62,0
Spojené království	1,9	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Habsburská říše	2,9	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Francie	4,0	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Německé státy/Německo	2,9	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Italské státy/Itálie	2,4	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Rusko	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
Spojené státy	0,1	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Japonsko	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
„Třetí svět“	73,0	67,7	60,5	36,6	20,9	11,0
Čína	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2
Indie/Pákistán	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

* Přinejmenším podle definice „výroby“ používané Bairochem (viz pozn. 11).

Tabulka 7: Úroveň industrializace na obyvatele v letech
1750–1900 (pro srov. – Spojené král. v roce 1900 = 100)

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
Evropa celkem	8	8	11	16	24	35
Spojené království	10	16	25	64	87	[100]
Habsburská říše	7	7	8	11	15	23
Francie	9	9	12	20	28	39
Německé státy/Německo	8	8	9	15	25	52
Italské státy/Itálie	8	8	8	10	12	17
Rusko	6	6	7	8	10	15
Spojené státy	4	9	14	21	38	69
Japonsko	7	7	7	7	9	12
„Třetí svět“	7	6	6	4	3	2
Čína	8	6	6	4	4	3
Indie	7	6	6	3	2	1

Je zřejmé, že příčiny této proměny spočívají v závratném zvyšování produktivity v důsledku průmyslové revoluce. Tak například mezi padesátými lety osmnáctého století a třicátými lety devatenáctého století zvýšila mechanizace předení v Británii produktivitu tohoto odvětví třistakrát až čtyřistakrát, a tak nepřekvapí, že britský podíl na celkovém objemu průmyslové výroby dramaticky vzrostl – a pokračoval v růstu dál, až proměnil zemi v „první průmyslový stát“. ¹² Jakmile se ostatní evropské státy a Spojené státy americké vydaly cestou industrializace, začaly trvale růst i jejich podíly, stejně jako jejich úroveň industrializace na osobu a jejich národní bohatství. Ale historie Číny a Indie je zcela odlišná. Protože západní výroba prudce vzrůstala, klesaly jejich podíly na objemu celkové světové výroby nejenom relativně, ale v některých případech upadaly jejich ekonomiky i absolutně, to znamená, že se deindustrializovaly, protože na jejich tradiční trhy pronikaly mnohem levnější a kvalitnější výrobky z lancashirských textilních továren. Po roce 1813 (když skončil monopol Východoindické společnosti) vzrostl nebývalou měrou dovoz bavlněných výrobků do Indie, z více než 900 000 metrů (1814) na téměř 47 000 000 metrů (1830) a dále na asi 905 000 000 metrů (1870), čímž bylo postupně vyraženo mnoho tradičních domácích výrobců. A konečně – a to nás vrací k Ashtonově poznámce o skličující chudobě zemí, které „se svou prudce vzrůstající populací zůstávají nepoznamenány prů-

myslovou revolucí“ – obrovský nárůst obyvatelstva Číny, Indie a ostatních rozvojových zemí nesporně snižoval od generace ke generaci jejich celkový příjem na obyvatele. Proto je pozoruhodná – a děsivá – Bairochova poznámka, že zatímco v roce 1750 se zřejmě úroveň industrializace na obyvatele evropských a „rozvojových“ zemí příliš nelišila, v roce 1900 už tvořila úroveň industrializace na obyvatele v rozvojových zemích pouhou jednu osmnáctinu evropské (dvě procenta ku pětatřiceti) a pouze jednu padesátinu úrovně Spojeného království (dvě procenta ku stu).

„Vliv západního člověka“ byl ve všech ohledech jedním z nejpůsobivějších aspektů dynamiky světové moci v devatenáctém století. Byl zřetelný nejenom ve spoustě ekonomických vztahů – od „neoficiálního vlivu“ pobřežních obchodníků, loďářů a konzulů po mnohem bezprostřednější vliv plantážníků, stavitelů železnic a důlních společností ¹³ – ale projevoval se také pronikáním badatelů, dobrodruhů a misionářů, zavlékáním západních nemocí a obracením na západní víry. Existoval v centrech kontinentů – západně od Missouri, jižně od Aralského jezera – a postupoval od ústí afrických řek vzhůru a kolem pobřeží tichomořských poloostrovů. Nakonec sice po sobě zanechal impozantní stopu v podobě silnic, železničních sítí, telegrafů, přístavů a správních budov, které (například) vybudovali Britové v Indii, ale jeho odvrácenou stranou bylo krveprolití, drancování a kořistění, provázející spoustu koloniálních válek tohoto období. ¹⁴ Tyto násilnické a dobovatelské projevy samozřejmě existovaly už ode dnů Cortezových, ale nyní se jejich tempo zrychlilo. V roce 1800 Evropané okupovali nebo kontrolovali pětatřicet procent zemské souše, v roce 1878 toto číslo stouplo na sedmašedesát procent a v roce 1914 na více než čtyřiaosmdesát procent. ¹⁵

Vyspělá technologie parních strojů a strojně vyrobených nástrojů dala Evropě rozhodující ekonomické a vojenské výhody. Vylepšení předovek (nárazová kapsle, rýhování hlavně atd.) nevěstilo nic dobrého, příchod zadovek, které silně zvětšily palebnou sílu, znamenal ještě větší výhodu a konečně kulomety typu Gatling a Maxim a lehké polní dělostřelectvo byly posledními hity „revoluce v palebné síle“, která zcela eliminovala šance domorodého obyvatelstva, jež záviselo na starší výzbroji, na úspěšný odpor. Navíc parou poháněný dělový člun způsobil, že evropská námořní síla, která měla vždycky převahu na otevřených mořích, se mohla vydat po velkých vodních tocích, jako byly Niger, Indus a Jang-c’-t’iang, i do

vnitrozemí. Mobilita a palebná síla obrněnce *Nemesis* během operací v opiové válce v letech 1841 až 1842 byla pohromou pro bránci se čínské síly, které byly prostě hravě smeteny.¹⁶ Oproti tomu fyzicky náročný terén (např. Afghánistán) samozřejmě útoky západního vojenského imperialismu otupoval a ti neevropští bojovníci, kteří přijali modernější zbraně a taktiku – jako Sikhové a Alžířané ve čtyřicátých letech devatenáctého století – dokázali vzdorovat mnohem lépe. Ale jakmile se boje odehrávaly v otevřené krajině, kde mohli Západané nasadit své kulometry a těžší zbraně, nebylo o výsledku nikdy pochyb. Nejmarkantnější rozdíly byly zaznamenány na samém konci století v bitvě u Omdurmanu (1898), kde za pár dopoledních hodin povraždily kulometry Maxim a pušky Lee-Enfield Kitchenerovy armády 11 000 dervišů, přičemž zahynulo pouhých 48 vlastních vojáků. Důsledkem bylo, že propast v palebné síle – obdobně jako propast, která se rozevřela v průmyslové výrobě – znamenala, že nejsilnější státy vlastnily padesátkrát nebo dokonce stokrát větší prostředky než národy, které byly na opačném konci žebříčku. Globální nadvláda Západu, implicitně existující už ode dnů Vasca da Gamy, byla teď prakticky neomezená.

Británie hegemonem?

Jestliže se z Paňdžábců, Annamců, Siouxů a Bantuů za této expanze na počátku devatenáctého století stali „poražení“ (abychom užili pojmu Erica Hobsbawma)¹⁷, pak byli Britové bezpochyby „vítězi“. Jak bylo uvedeno už v předchozí kapitole, dosáhli již v roce 1815 pozoruhodného stupně globální nadvlády, protože obratně skloubili námořní svrchovanost, finanční důvěryhodnost, obchodnickou zdatnost a diplomatické umění. Průmyslová revoluce postavení země, která už byla rozhodně úspěšná v předindustriálních, merkantilistických bojích osmnáctého století, ještě posílila a pak ji transformovala do zcela odlišného druhu mocnosti. Přestože (jak už bylo řečeno) změny probíhaly poznenáhlu a nikoliv převratně, byly výsledky naprosto mimořádné. Mezi lety 1760 a 1830 se Spojené království zasloužilo asi o „dvě třetiny evropského průmyslového růstu výroby“¹⁸ a jeho podíl na objemu světové výroby vyskočil z 1,9 procenta na 9,5 procent; a za dalších třicet let zvýšila britská průmyslová expanze tento ukazatel navzdory

rozšíření nové technologie do ostatních západních zemí na 19,9 procent. Kolem roku 1860, kdy země zřejmě dosáhla v relativním měřítku svého vrcholu, produkovalo Spojené království triapadesát procent světového železa, těžilo se zde padesát procent uhlí a lignitu a zpracovávala skoro polovina světové produkce surové bavlny. „S dvouprocentním podílem na světové populaci a s deseti procenty populace evropské mělo zřejmě Spojené království v moderních průmyslových odvětvích kapacitu rovnou čtyřiceti až pětadvaceti procentům světového potenciálu a pětapadesáti až šedesáti procentům potenciálu evropského.“¹⁹ Jeho spotřeba energie z moderních zdrojů (uhlí, lignit, nafta) byla v roce 1860 pětkrát vyšší než spotřeba Spojených států nebo Pruska/Německa, šestkrát větší než Francie a stopětapadesátkrát vyšší než Ruska! Podílelo se jednou pětinou na světovém obchodu, ale dvěma pětinami na obchodu s průmyslovým zbožím. Pod britskou vlajkou plula více než jedna třetina světového obchodního loďstva a tento podíl neustále vzrůstal. Nebylo překvapením, že průměrný viktoriánec plešal nad svým jedinečným státem, který se teď (jak dokládal ekonom Jevons v roce 1865) stal obchodním centrem světa:

Pláně Severní Ameriky a Ruska jsou našimi obilnými poli; Chicago a Oděsa našimi sýpkami; Kanada a Balt našimi zásobárnami dřeva; v Australasii máme ovčí farmy, v Argentině a na západních prériích Severní Ameriky stáda dobytka; Peru nám posílá stříbro, z jižní Afriky a Austrálie proudí do Londýna zlato; Indové a Číňani pro nás pěstují čaj a naše káva, cukr a koření rostou na plantážích v Indii. Španělsko a Francie jsou našimi vinicemi, Středomoří naším ovocným sadem a naše bavlníkové plantáže, které byly dlouho výsadou jihu Spojených států, se nyní rozšířily do všech teplých oblastí světa.²⁰

Protože takové projevy sebevědomí, opřené o průmyslové a obchodní statistiky, rády poukazují na naprostou převahu Británie, je na místě učinit několik dalších poznámek, kterými budou zmíněná fakta uvedena do náležitějších souvislostí. Ačkoli je to poněkud pedantské, je za prvé nepravděpodobné, že by byl hrubý národní produkt země ve všech dekádách následujících po roce 1815 vždycky největší na světě. Vzhledem k pouhé velikosti čínské populace (a později i ruské) a vzhledem k zřejmému faktu, že země-

dělská produkce a distribuce tvořila základ národního bohatství na celém světě, dokonce i v Británii před rokem 1850, nevypadal její celkový hrubý národní produkt nikdy tak oslnivě jako její produkt na jednoho obyvatele nebo její stupeň industrializace. Přesto se „vlastnímu objemu celkového hrubého národního produktu nikdy nepřikládal podstatný význam“,²¹ neboť fyzický produkt stamilionů rolníků mohl strčit do kapsy produkt oněch pěti milionů továrních dělníků, ale protože jeho většina byla zase bezprostředně zkonsumována, je velice málo pravděpodobné, že by vedl k zvětšení bohatství nebo rozhodující vojenské úderné síle. Odvětvím, ve kterém byla v roce 1850 Británie silná, doslova bez konkurence, byl moderní průmysl, přinášející bohatství a všemožný užitek, jenž z toho plynul.

Naproti tomu – a tato druhá poznámka už není pedantská – rostoucí britský průmyslový potenciál nebyl v dekáдах po roce 1815 zaměřen na rychlé vybudování vojenské mašinerie, jako tomu například bylo na Valdštejnových panstvích v třicátých letech sedmáctého století nebo jak to prováděla nacistická ekonomika. Naopak ideologie politické ekonomie laissez-faire, která měla v této počáteční fázi industrializace zelenou, hlásala zásady věčného míru, nízkých vládních výdajů (především na obranu) a snížení státního dohledu nad ekonomikou a jedincem. Pokud nebylo zbytí, jak dovozoval Adam Smith v *Bohatství národů* (The Wealth of Nations, 1776), bylo třeba tolerovat vydržování armády a námořnictva, aby byla britská společnost chráněna „před násilím a invazí jiných cizích nezávislých společností“; ale protože ozbrojené síly per se byly „neproduktivní“ a nevytvářely přidanou hodnotu k národnímu bohatství tak, jak ji vytváří továrna nebo zemědělská farma, měly být redukovány na nejnižší možnou míru, která odpovídala národní bezpečnosti.²² Pokud se považovalo za samozřejmé (nebo alespoň doufalo), že válka je až poslední možnost a že její vznik je v budoucnu čím dál nepravděpodobnější, pak mohli být žáci Adama Smithe a ještě více Richarda Cobdena znepokojeni samotnou představou přípravy státu na válečný stav. To mělo za následek, že „modernizace“, probíhající v britském průmyslu a komunikacích se paralelně neprojevila ve zdokonalování armády, která (s určitými výjimkami)²³ v desetiletích po roce 1815 stagnovala.

Ačkoli byla britská ekonomika na vrcholu viktoriánské epochy nadřazena všem ostatním, byla pravděpodobně připravena na konflikt méně než kdykoli od éry prvních Stuartovců. Merkantilistická

opatření s jejich důrazem na souvislosti národní bezpečnosti a národního bohatství byla trvale eliminována. Došlo ke zrušení ochranných cel, byl opuštěn zákaz exportu vyspělé techniky (např. textilního strojírenství), námořní zákony, které mimo jiné nařizovaly udržovat značně velké rezervy britských obchodních lodí i námořníků pro případ války, byly odvolány. Tak skončily imperiální „preferenční“. Naopak výdaje na obranu byly drženy na absolutním minimu. Ve čtyřicátých letech devatenáctého století se každoročně vydávalo kolem 15 000 000 liber a ne více než 27 000 000 liber v mnohem vzrušenějších šedesátých letech devatenáctého století, kdy britský hrubý národní produkt činil kolem jedné miliardy liber. A tak po více než padesát let po roce 1815 spotřebovávaly ozbrojené síly pouhá dvě až tři procenta hrubého národního produktu a celkové výdaje londýnské vlády byly mnohem nižší než deset procent – což bylo proporcionálně daleko méně než v osmnáctém nebo dvacátém století.²⁴ Toto by byla nápadně nízká čísla i pro zemi se skrovnými prostředky a nevysokými ambicemi. Ale u státu, který dokázal „vládnout vlnám“, vlastnil ohromné, po celém světě rozprostřené impérium a stále prohlašoval, že má značný zájem na zachování evropské rovnováhy sil, byla skutečně překvapující.

Podobně jako síla ekonomiky Spojených států třeba počátkem dvacátých let našeho století se ani silné postavení britské ekonomiky ve světě nepromítlo do bojové síly země. V případě rozsáhlého válečného konfliktu by nebyly její institucionální struktury, poznamenané zásadami laissez-faire a s minimální byrokracií stále oddělenější od obchodu a průmyslu, schopny mobilizovat britské zdroje bez rizika velkého sociálního otřesu. Jak uvidíme dále, dokonce i velice omezená krymská válka vážně otřásla celým systémem, ale zájem, který toto odhalení vyvolalo, brzy opadl. Nejenomže byli průměrní viktoriánci stále méně nadšeni vojenskými intervencemi v Evropě, které bývaly vždycky nákladné a obvykle nemorální, ale také soudili, že rovnováha mezi kontinentálními velmocemi, která se v podstatě udržovala po šest desetiletí po roce 1815, už nevyžaduje, aby se Británie plně angažovala. Zatímco se snažila diplomatickými prostředky a manévrováním námořních eskader ovlivňovat politické dění v důležitých periferních oblastech Evropy (Portugalsko, Belgie, Dardanely), vyhýbala se intervencím ve světě. Koncem padesátých a počátkem šedesátých let minulého století považovali mnozí dokonce i krymské tažení za chybu. Právě pro nedostatečný zájem a vojenskou neúčinnost se Británie nijak

významně neangažovala v osudu Piemontu v kritickém roce 1859, zamítla Palmerstonovo a Russellovo „vměšování“ do záležitosti Šlesvicka-Holštýnska v roce 1864 a zpovzdáli sledovala pruskou porážku Rakouska v roce 1866 a Francie o čtyři roky později. Proto nepřekvapí, že se vojenská kapacita Británie tohoto období odrážela v relativně skromné velikosti její armády (jak je patrné z tabulky 8), z níž bylo možné tak jako tak mobilizovat pro evropskou scénu pouze malou část.

Tabulka 8: Početní stavy armád mocností v letech 1816–1880²⁵

	1816	1830	1860	1880
Spojené království	255 000	140 000	347 000	248 000
Francie	132 000	259 000	608 000	544 000
Rusko	800 000	826 000	862 000	909 000
Prusko/Německo	130 000	130 000	201 000	430 000
Habsburská říše	220 000	273 000	306 000	273 000
Spojené státy	16 000	11 000	26 000	36 000

Dokonce v mimoevropském světě, kde Británie nasazovala své regimenty přednostně, si vzhledem k samotné rozloze kontrolovatelného území vojenští a političtí činitelé stěžovali na nedostatečnost sil, které měli pod svým velením. Jakkoli impozantně se mohlo impérium jevit na mapě světa, koloniální důstojníci věděli, že se jedná o domeček z karet. Ale toto vše pouze dokládá, že Británie byla od počátku do poloviny minulého století odlišným typem velmoci a že její vliv nemohl být poměřován tradičními kritérii vojenské hegemonie. Skutečně silná byla ve zcela jiných oblastech, z nichž každá byla Brity považována za mnohem významnější než veliká a nákladná stálá armáda.

První z nich bylo námořnictvo. Už po více než jedno století před rokem 1815 bývalo zpravidla královské námořnictvo největším na světě. Tato námořní nadvláda bývala často ohrožována, především bourbonskými silami. Celých osmdesát let po Trafalgaru však nedošlo k tomu, že by britská vláda na moři byla vážně narušena jinou mocností nebo seskupením. Občas se sice objevila francouzská „hrozba“ a admirálita také bděle sledovala ruský program výstavby lodí a americkou konstrukci velikých fregat. Ale všemožná ohro-

žení rychle pominula a umožnila britské námořní síle těšit se (slovy profesora Lloyda) z „většího vlivu než jakákoli jiná země v historii námořních říší“.²⁶ Navzdory stálému snižování stavů po roce 1815 se královské loďstvo občas svojí silou vyrovnalo dalším třem nebo čtyřem loďstvům a jeho velké flotily byly, přinejmenším v okrajových oblastech, faktorem evropské politiky. Eskadra zakotvená na řece Tejo, ochraňující portugalské království před vnitřním nebo vnějším ohrožením, energické použití námořní síly ve Středozeří (proti alžírským pirátům v roce 1816, při porážce tureckého loďstva u Navarina v roce 1827, při zásahu proti Muhammadu Alímu u Akry v roce 1840) a taktické vyslání flotily k Dardanelám, kdykoli se stala „východní otázkou“ akutní, manifestovaly britskou námořní moc, kterou přes její veškerá zeměpisná omezení evropské vlády respektovaly. Mimo Evropu, kde se menší flotily nebo dokonce jednotlivé válečné lodi královského loďstva účastnily celé řady operací, jako bylo potlačování pirátství, zajímání otrokářských lodí, vyloďování námořní pěchoty a zastrasování místních vládců od Kantonu po Zanzibar, byl její vliv zřejmě ještě výraznější.²⁷

Druhá významná oblast britského vlivu spočívala v rozšiřování koloniálního impéria. I na tomto poli měla Británie mnohem snadnější situaci než v předchozích dvou stoletích, kdy svou říši musela opakovaně hájit proti Španělsku, Francii a dalším evropským státům. Nehledě na občasný poplach, vyvolaný francouzskými manévry v Tichomoří nebo ruskými operacemi v Turkestánu, neměla nyní vážného soupeře. Lze proto bez nadsázky tvrdit, že v období 1815 až 1880 se nacházela většina britského impéria v mocensko-politickém vakuu, což umožňovalo vydržovat relativně malou koloniální armádu. Přesto měl i britský imperialismus svá omezení a své problémy, k nimž patřila například expanze americké republiky na západní polokouli a francouzská a ruská expanze na východní. Ale v mnoha tropických oblastech a po velice dlouhá časová období nenarážely britské zájmy (prezentované obchodníky, plantážníky, badateli a misionáři) na jiné cizince než na domorodé obyvatelstvo.

Tato relativní nepřítomnost vnějších tlaků a vzestup domácího liberalismu laissez-faire přiměly mnoho komentátorů k tvrzení, že koloniální zisky nejsou nutné, že představují jen „mlýnské kameny“ na krku přetíženého britského daňového poplatníka. Impérium však, přes veškerou rétoriku domácího antiimperialismu, po-

kračovalo ve svém růstu a (podle jednoho propočtu) zabíralo v období mezi lety 1815 a 1865 každoročně v průměru 260 000 čtverečních kilometrů.²⁸ Část tvořily strategicko-obchodní zisky jako Singapur, Aden, Falklandské ostrovy, Hongkong a Lagos. Ostatní teritoria byla zabírána bílými osadníky, kteří se v lačnosti po půdě hnali jihoafrickými stepmi, kanadskými prériemi a australskou buší. Tato expanze obvykle vyprovokovala odpor domorodého obyvatelstva, které bývalo často potlačováno jednotkami z Británie nebo Britské Indie. A i když se domácí vláda těmto formálním ane-xím bránila, protože byla znepokojena rostoucí řadou nových závazků, byl „neformální vliv“ expandující britské společnosti pocíťován od Uruguaye po Levantu a od Konga po Jang-c'-t'iang. Ve srovnání se sporadickými kolonizátorskými úspěchy Francouzů a omezenější vnitřní kolonizací Američanů a Rusů byli Britové jako imperialisté po většinu devatenáctého století extratřídou.

Třetí oblastí britské výjimečnosti a síly byl její finanční svět. Ten byl samozřejmě těsně spjatý s celkovým průmyslovým a obchodním vzestupem země, neboť peníze poháněly průmyslovou revoluci a ta zase svižně vydělávala další spousty peněz formou obratu z investovaného kapitálu. Jak jsme ukázali v minulé kapitole, naučila se britská vláda už dávno využívat v bankovníctví a na burzách svého kreditu. Ale finančníctví procházelo v polovině devatenáctého století kvalitativními i kvantitativními změnami. Kvantitativní rozdíl byl náhlední. Dlouhý mír, snadná dostupnost kapitálu ve Spojeném království i zdokonalení domácích finančních institucí podněcovaly Brity, aby investovali v zahraničí jako nikdy dříve: asi 6 000 000 liber exportovaných ročně v desetiletí po Waterloo vzrostlo v polovině století na více než 30 000 000 liber ročně a na nevídaných 75 000 000 liber ročně v období 1870 až 1875. Výsledný příjem Británie z příslušných úroků a dividend, který koncem třicátých let devatenáctého století přinášel rok co rok užitečných 8 000 000 liber, přesáhl v sedmdesátých letech minulého století každoročně 50 000 000 liber, ale většina peněz byla okamžitě re-investována v zámoří ve spirále tak úchvatně vzestupné, že nejenom umožňovala, aby Británie stále bohatla, ale také trvale stimulovala světový obchod a komunikace.

Takový rozsáhlý export kapitálu měl rozmanité a významné důsledky. Především obrat ze zámořských investic výrazně redukoval roční obchodní schodek ve viditelném zboží, který Británie vždycky způsobovala. V tomto ohledu příjem z investic doplňoval

významné neviditelné zisky z lodní dopravy, pojišťovací činnosti, bankovních poplatků, obchodování s komoditami a tak dále. Společně byly tyto zisky příčinou, že v Británii nejenom nikdy nedošlo ke krizi platební bilance, ale že země jak doma, tak i v zahraničí čím dál víc bohatla. Druhým důsledkem bylo, že britská ekonomika fungovala jako veliké měchy, které nasávaly nesmírné množství surovin i potravin a vypouštěly obrovskou spoustu textilu, výrobků ze železa a dalšího zboží. Tento viditelný obchod byl doprovázen a doplňován sítí lodních tras, pojišťovacími smlouvami a bankovními spojeními, které se v průběhu devatenáctého století šířily především z Londýna, ale i z Liverpoolu, Glasgowa a mnoha dalších měst.

Díky otevřenosti britského domácího trhu a ochotě Londýna re-investovat zámořské zisky do nových železničních tratí, přístavů, veřejných služeb a zemědělských podniků od Georgie po Queensland existovala mezi viditelným obchodním tokem a způsoby investování všeobecná komplementarita.* Když ještě připomeneme růst poptávky po zlatém standardu, rozvoj mezinárodní směny a platebních mechanismů, založených na platebních příkazech vydávaných v Londýně, nepřekvapí, že průměrní viktoriánci byli přesvědčeni o tom, že sledováním principů klasické politické ekonomie objevili tajemství zaručující jak vzrůstající blahobyt, tak světovou harmonii. Třebaže dosud existovala spousta jedinců – toryovských protekcionistů, orientálních despotů, módních socialistů – kteří byli zřejmě příliš natvrdlí, než aby tuto pravdu uznali, bude se časem jistě každý moci přesvědčit o základní platnosti ekonomiky laissez-faire a utilitaristických vládních zákonů.²⁹

I když se Britové z uvedených důvodů stali krátkodobě mnohem bohatšími než kdykoli dřív, neobsahovaly tyto důvody z dlouhodobější perspektivy také prvky strategického ohrožení? S dnešní výhodou zpětného pohledu můžeme odhalit přinejmenším dva důsledky těchto strukturálních ekonomických změn, které později ovlivnily relativní britskou moc ve světě. Prvním byl způsob, ja-

* Například Argentina si dokázala ve Spojeném království najít volný trh pro svůj export hovězího masa a obilí, a tak mohla nejenom zaplatit importované britské výrobky a rozličné poplatky za služby, ale také splácet dlouhodobé půjčky sjednané v Londýně a udržet vlastní vysoký kredit pro další půjčky. To bylo zcela odlišné od půjček, které poskytovaly zemím Latinské Ameriky ve dvacátém století Spojené státy, neboť nabízely pouze krátkodobé půjčky a nepovolovaly import zemědělských výrobků.

kým země přispívala k dlouhodobému rozvoji jiných zemí, a to jednak zakládáním a rozvojem jejich průmyslu a zemědělství za pomoci opakovaných finančních injekcí, jednak stavbou železnic, přístavů a parníků, což umožnilo zámořským výrobcům, aby v nadcházejících desetiletích konkurovali vlastní produkcí. Připomeňme si v této souvislosti, že pokud zrození parní síly, továrního systému, železnic a později elektřiny umožnilo Britům překonat na cestě k vyšší produktivitě přirozené fyzické překážky, a tak zvětšit bohatství a sílu národa, pak stejné vynálezy pomohly ještě mnohem více Spojeným státům, Rusku a střední Evropě, protože přírodní překážky, které stály v cestě rozvoji jejich potenciálu omezovaného pevninou, byly mnohem větší. Tak došlo k tomu, že industrializace vyrovnala vyhlídky na využívání domácích zdrojů, a tím odňala menším přímořským státům orientovaným na námořní obchod některé z výhod, kterým se doposud těšily, a přidělila je velkým státům suchozemským.³⁰

Druhá potenciální strategická slabina tkvěla ve zvyšující se závislosti britské ekonomiky na mezinárodním obchodu, a ještě více na mezinárodních financích. Uprostřed devatenáctého století tvořil export až jednu pětinu celkového národního příjmu,³¹ což bylo proporcionálně mnohem víc než v dobách Walpolových nebo Pittových, a zámořské trhy byly velice důležité především pro motuhotný bavlnářský a textilní průmysl. Ale dovoz ze zahraničí, především surovin a (stoupající měrou) potravin, se v dobách, kdy se Británie měnila ze společnosti převážně zemědělského charakteru na společnost výrazně industriální a urbanizovanou, stával životně důležitým. A v nejrychleji se rozvíjejícím sektoru, v „neviditelných“ bankovních službách, pojišťovací činnosti, komoditním obchodě a zámořských investicích, byla závislost na světovém trhu ještě kritičtější. Londýnské City mělo k dispozici celý svět, což bylo velice výhodné v dobách míru, ale jak by se tato situace změnila, kdyby došlo k další velmocenské válce? Byly by britské exportní trhy poškozeny ještě více než v letech 1809 a 1811–1812? Nestávala se celá rozvětvená ekonomika – a tím i domácí obyvatelstvo – příliš závislou na importovaném zboží, jehož dodávky mohly být v dobách konfliktu snadno přerušeny nebo omezeny? A nezhroutil by se po vypuknutí další války ve světě světový bankovní a finanční systém opřený o Londýn, kdyby byly uzavřeny trhy, pozastaveno pojišťování, zpomalen převod mezinárodního kapitálu a zničen kredit? Paradoxně by za těchto okolností byla vyspělá brit-

ská ekonomika poškozena daleko vážněji nežli stát, který byl méně „vyzrálý“, ale také méně závislý na mezinárodním obchodu a financích.

Vzhledem k tvrzením liberálů o harmonii mezi státy a trvale rostoucí prosperitou se zdálo, že takové obavy jsou jalové. Od státníků se vyžadovalo jen toliko, aby jednali racionálně a zbavili se zakoreněného zlovyku vyhledávat sváry s ostatními národy. A protože, jak dokazovali liberálové oddaní zásadám laissez-faire, většina britského průmyslu a obchodu se integrovala do světové ekonomiky a také na ní byla závislá, musely být výhrady vůči politickým krokům, které by mohly vést ke konfliktu, o to větší. Stejně vítaný byl i růst finančního sektoru, protože byl nejenom hnací silou „boomu“ v polovině století, ale také demonstroval, jak vyspělou a rozvinutou zemí se Británie stala. Když navíc následovaly jejího příkladu i ostatní země a také se industrializovaly, mohla věnovat svou energii podpoře tohoto vývoje, a tak získat dokonce ještě větší bohatství. Slovy Bernarda Portera, byla prvním žabím vajíčkem, kterému narostly nohy, prvním pulcem, který se změnil v žábu, a první žábou, která vyskočila z rybníka. Lišila se ekonomicky od ostatních, ale to jenom proto, že všechny o tolik předstihla.³² Vzhledem k těmto příznivým okolnostem se zdály být obavy ze strategické slabosti neopodstatněné a většina průměrných viktoriánců raději věřila, že zde zapracoval vesmírný osud, podobně jako tomu věřil Kingsley, když v záchvatu hrdosti v době světové výstavy v Křišťálovém paláci v roce 1851 prohlašoval:

Spřádací stroj a železnice, Cunardovy zaoceánské parníky i elektrické telegrafy jsou pro mne... znamením, že jsme, přinejmenším do jisté míry, sladění s universem; že mezi námi pobývá a pracuje mocný duch... Bůh, Zákonodárce a Stvořitel.³³

Podobně jako všechny ostatní civilizace na vrcholu kola štěstí, i Britové uvěřili, že jejich postavení bylo jak „přirozené“, tak předurčené k dalšímu rozvoji. A stejně jako všechny ostatní civilizace byli i oni později vystaveni krutému šoku. Ale to všechno bylo tehdy ještě zahaleno v budoucnosti a ve věku Palmerstona a Macaulaye byla mnohem zřejmější britská síla než slabost.

Vliv ekonomických a technologických změn na relativní postavení velmocí kontinentální Evropy byl v zhruba padesáti letech po roce 1815 daleko méně dramatický, což bylo způsobeno hlavně tím, že zdejší proces industrializace vyšel z mnohem skromnější základny, než byla britská. Čím více na východ jsme zašli, tím feudálnější a zemědělstější ráz měla místní ekonomika. Ale dokonce i západní Evropu, která byla před rokem 1790 spjata s Británií mnoha aspekty obchodního a technického vývoje, dvě válečná desetiletí těžce poznamenala. Ubylo obyvatelstva, změnily se celní přehradny, vzrostly daně, proběhla „pastoralizace“ atlantického sektoru, zmizely zámořské trhy a suroviny a bylo obtížné získat nové britské vynálezy. To všechno byly překážky celkového ekonomického růstu, byť určitá obchodní odvětví a oblasti (ze zvláštních důvodů) vzkvétaly i během napoleonských válek.³⁴ Příchod míru sice znamenal obnovu normálního obchodu a také umožnil, aby kontinentální podnikatelé zjistili, jak daleko zaostali za Velkou Británií, nevyvolal však prudký rozmach modernizace. K tomu, aby zde mohla proběhnout transformace, chyběl totiž kapitál nebo místní poptávka nebo oficiální nadšení. Mnoho evropských obchodníků, řemeslníků a rukodělných tkalců se rozhořčeně bránilo přijímání anglických technik, neboť v nich (zcela oprávněně) spatřovali ohrožení svého tradičního životního stylu.³⁵ Důsledkem bylo, že ačkoli parní stroj, mechanický stav a železnice učinily v kontinentální Evropě jistý pokrok,

mezi lety 1815 a 1848 převládaly i nadále tradiční rysy ekonomiky: převaha zemědělství nad průmyslovou výrobou, absence levných a rychlých dopravních prostředků a upřednostňování spotřebního zboží na úkor těžkého průmyslu.³⁶

Jak vyplývá z tabulky 7, nebylo relativní zvýšení úrovně industrializace na jednoho obyvatele během sta let po roce 1750 nikterak výrazné a teprve v padesátých a šedesátých letech devatenáctého století se začal tento obraz opravdu měnit.

Tak se vládnoucí politické a diplomatické poměry v „restaurované Evropě“ spojily, aby zakonzervovaly mezinárodní status quo nebo připustily pouze jeho drobné změny. Právě proto, že Francouzská revoluce představovala hrozivou výzvu jak vnitřnímu spo-

lečenskému uspořádání, tak tradičnímu systému evropských států, nedůvěřoval už Metternich a jeho konzervativní partneři jakýmkoli novým aspektům vývoje. Na dobrodružnou diplomacii, která riskovala všeobecnou válku, bylo pohlíženo se stejnou nelibostí jako na boj za sebeurčení národů nebo za konstituční reformy. Celkově si političtí vůdcové uvědomovali, že mají plné ruce práce s potlačováním domácích nepokojů a agitace za lokální zájmy, mnoho z nich se dokonce cítilo ohroženo prvním výskytem nových strojů, růstem urbanizace a ostatními problémy, které čekaly na cechy, řemesla a ochránářské regulace předindustriální společnosti. Tento stav, který jistý historik charakterizoval jako „endemickou občanskou válku, jež vyvolala v roce 1830 mohutné revoluční výbuchy i spoustu přechodných revolt“,³⁷ znamenal, že státníci neměli v podstatě ani energii, ani touhu vstupovat do cizích konfliktů, které mohly oslabit jejich vlastní režimy.

V této souvislosti je třeba uvést, že popudem k mnoha tehdejšími vojenskými akcemi byla právě obrana stávajícího sociálně-politického řádu před revoluční hrozbou – například rozdrčení povstání v Piemontu rakouskou armádou v roce 1823, ve stejném roce francouzský vojenský vpád do Španělska, který navrátil moc králi Ferdinandovi, a nejvýznamnějším případem bylo nasazení ruských vojsk k potlačení uherské revoluce v roce 1848. Tato reakční opatření byla přijímána sice britským veřejným míněním s rostoucí nevolí, ale z povahy jejího ostrovního izolacionismu vyplývalo, že kvůli záchraně liberálních sil před represemi nebude intervenovat. K teritoriálním změnám na kontinentě mohlo dojít jenom po souhlasu velmocí evropské součinnosti, z nichž některá mohla projevit potřebu té či oné kompenzace. Na rozdíl od předchozí éry napoleonské a následující éry bismarckovské se v období mezi lety 1815–1865 řešila většina choulostivých problémů na mezinárodní úrovni (např. Belgie, Řecko) a jednostranné akce nebyly v oblibě. To vše poskytovalo základní, i když nejistou stabilitu.

Mezinárodní postavení Pruska v desetiletích po roce 1815 bylo očividně těmito obecnými politickými a sociálními podmínkami ovlivněno.³⁸ Ačkoli se jeho území ziskem Porýní značně zvětšilo, nevypadal hohenzollernský stát tak impozantně jako za Fridricha Velikého. Jeho doba měla přijít až v padesátých a šedesátých letech devatenáctého století, kdy se ekonomicky rozvíjelo daleko rychleji než kterýkoli jiný evropský stát. Naopak v první polovině sto-

letí vypadalo se svou roční produkcí železa 50 000 tun jako průmyslový trpaslík a zastínila je v tomto ohledu Británie, Francie a Rusko, ale i habsburská říše. Navíc zisk Porýní jednak rozštěpil Prusko geograficky, jednak prohloubil politické rozdíly mezi „liberálnější“ západním a „feudálnější“ východním územím. Proto stály po větší část tohoto období v popředí politického zájmu domácí problémy. Síly reakce sice obvykle vítězily, ale přesto byly znepokojovány reformními tendencemi z let 1810–1819 a za revoluce v letech 1848–1849 zcela podlehly panice. A i když armáda zavedla skutečně neliberální režim, obavy z domácích nepokojů zbavily pruskou elitu záliby v plánování zahraničněpolitických dobrodružství. Naopak konzervativci cítili, že se potřebují co nejvíce identifikovat s pilíři stability v Evropě, především s Ruskem a dokonce i s Rakouskem.

Pruské vnitropolitické rozpory byly dále komplikovány debatou o „německé otázce“, tzn. o možnosti konečného spojení devětatřiceti německých států, a o prostředcích, kterými by bylo možné tohoto cíle dosáhnout. Ne snad jen proto, že tento problém podle předpokladu oddělil pruskou liberálně-nacionalistickou buržoazii od většiny konzervativců, ale i proto, že zahrnoval choulostivá jednání se středoněmeckými a jihoněmeckými státy a – což bylo ze všeho nejdůležitější – mohl také oživit soupeření s habsburskou říší, které se naposled projevilo v rozhořčených sporech o Sasko v roce 1814. Ačkoli bylo Prusko nepochybným vůdcem stále důležitější německé celní unie (Zollverein), která se vyvíjela od třicátých let devatenáctého století, ale do níž Rakušané nemohli kvůli protekcionistickým tlakům vlastních průmyslníků vstoupit, vychovala se v těchto desetiletích politická rovnováha obecně ve prospěch Vídně. Především se jak Fridrich Vilém III. (1797–1840), tak Fridrich Vilém IV. (1840–1861) obávali důsledků srážky s habsburskou říší ještě více, než se obávali Metternich a jeho nástupce Schwarzenberg srážky se svým severským sousedem. Navíc Rakousko předsedalo sněmu Německého spolku ve Frankfurtu a mělo sympatie mnoha menších německých států, nemluvě o starých pruských konzervativcích. Kromě toho bylo nesporně evropskou mocností, zatímco Prusko bylo jen o něco málo více než německou mocností. Nejvýraznějším projevem většího vlivu Vídně byla olomoucká dohoda z roku 1850, která dočasně ukončila jejich tahanice o přednost v německé otázce, neboť Prusko souhlasilo s demobilizací své armády a zřeklo se vlastních plánů na sjednocení.

Diplomatické pokoření bylo podle názoru Fridricha Viléma IV. přijatelnější než riziko války krátce po revoluci z roku 1848. A dokonce i pruští nacionalisté jako Bismarck, kteří i takové ústupky rakouským požadavkům nesli trpce, tušili, že dokud nebude završen „boj za nadvládu v Německu“, zmohou ve světě jen málo.

K olomoucké ochotě Fridricha Viléma podrobit se značně přispělo poznání, že ruský car podporuje rakouský přístup k „německé otázce“. Po dlouhé období od roku 1812 do roku 1871 se Berlín skutečně snažil, aby se vyhnul jakékoli provokaci tohoto východního vojenského kolosu. Ideologické a dynastické důvody určitě napomáhaly takovou poslušnost ospravedlnit, ale nedokázaly zcela zakrýt přetrvávající pruský pocit méněcennosti, který byl v roce 1814 ještě rozjitřen, když Rusové získali většinu „kongresového“ Polska. Nesouhlas Petrohradu s jakýmkoli liberalizačními pokusy v Prusku, známé přesvědčení cara Mikuláše I., že sjednocení Německa je utopický nesmysl (zvláště pokud by mělo proběhnout obdobně jako pokus radikálního frankfurtského sněmu z roku 1848 nabídnout císařskou korunu pruskému králi!) a ruská podpora Rakouska před Olomoucí byly manifestace tohoto silného cizího vlivu. Proto sotva překvapilo, že se pruská vláda při vypuknutí krymské války v roce 1854 zoufale snažila zůstat neutrální, neboť se obávala důsledků války proti Rusku, bez ohledu na možnou ztrátu respektu u Rakouska a západních mocností. Vzhledem k daným okolnostem bylo chování Pruska logické, ale protože Britům a Rakušanům nebyla „kolísavá“ politika Berlína vhod, nebylo pruským diplomatům povoleno připojit se k ostatním delegátům na pařížském kongresu (1856), dokud nevznesli protest. To bylo jen ukázkou toho, že se s Pruskem stále jednalo jako s nedůležitým účastníkem.

I v jiných oblastech Prusko shledávalo, že je omezováno – i když ne tak úporně – cizími mocnostmi. Nejmenší nepříjemností bylo Palmerstonovo odsouzení vstupu pruské armády do Šlesvicka-Holštýnska v roce 1848. Mnohem vážnější bylo potenciální francouzské ohrožení Porýní v roce 1830, opět v roce 1840 a naposled v šedesátých letech devatenáctého století. Všechna tato kritická období pouze potvrdila, co už naznačovaly rozpory s Vídní a příležitostné hřímání z Petrohradu: že Prusko představovalo v polovině devatenáctého století poslední z velmocí, bylo znevýhodněné zeměpisnými podmínkami, zastíněné mocnými sousedy, potýkající se s domácími a vnitroněmeckými problémy a naprosto neschopné hrát v mezinárodních záležitostech výraznější roli. Toto hodnocení se

může zdát příliš příkré, neboť Prusko mělo i své silné stránky: pruský vzdělávací systém od farních škol po univerzity neměl v Evropě obdoby, jeho administrativní systém byl pozoruhodně účinný a jeho armáda a impozantní generální štáb byly mezi prvními, kdo se začínal zabývat reformami taktiky a strategie, především vlivem „železnic a pušek“ na rozvoj vojenství.³⁹ Ale háček byl v tom, že tohoto potenciálu nebylo možno využít dříve, než byla překonána vnitropolitická krize mezi liberály a konzervativci, než byla nerozhodná vláda Fridricha Viléma IV. nahrazena pevným vedením a než se rozvinula pruská průmyslová základna. Hohenzollernský stát se mohl vymanit ze svého statutu téměř druhořadé mocnosti teprve po roce 1860.

A jak už tomu tak na světě bývá, je strategická slabost relativní. Ve srovnání s habsburskou říší na jihu nebyly zřejmě pruské problémy nikterak tíživé. Období 1648–1815 bylo sice svědkem rakouského „vzestupu“ a „sebeprosazování“,⁴⁰ ale tento rozmach nezbavil Vídeň problémů, se kterými se potýkala, když se snažila hrát velmocenskou roli. Tyto potíže však, alespoň na určitou dobu, urovnaly závěry vídeňského kongresu z roku 1815. Už například pouhý fakt, že Rakušané bojovali tolikrát proti Napoleonovi a objevili se na straně vítězů, měl za následek, že požadovali „kompenzaci“ ve všeobecném posunutí hranic, což dali najevo při jednáních v letech 1814–1815. Habsburkové moudře souhlasili s tím, že se stáhnou z jižního Nizozemí, jihozápadního Německa (Vorlande) a částí Polska oplátkou za rozsáhlé zisky v Itálii a potvrzení jejich vedoucí role v nově vytvořeném Německém spolku.

Podle obecné teorie evropské rovnováhy a především podle interpretací, které preferovali britští komentátoři stejně jako Metternich, bylo toto obnovení rakouské moci blahodárné. Habsburské císařství, které se rozprostíralo napříč celou Evropou od severoitalských rovin po Halič, mělo vystupovat jako těžiště rovnováhy, brzdit francouzské ambice v západní Evropě a Itálii, hájit status quo v Německu jak proti nacionalistické vidině „většího Německa“, tak proti pruskému expanzionismu a bránit ruskému pronikání na Balkán. Bylo sice pravda, že v každém z těchto úkolů bylo Rakousko podporováno alespoň jednou z dalších velmocí, vždy podle okolností, ale habsburské císařství bylo životně důležité pro fungování tohoto komplexu, kde bylo v šachu drženo pět zemí, už jen z té prosté příčiny, že mělo na zachování dohod z roku 1815 očividně největší zá-

jem. Naproti tomu Francie, Prusko a Rusko se dříve nebo později musely začít dožadovat změn a Britové shledávali stále méně strategických a ideologických důvodů, aby od konce dvacátých let devatenáctého století ještě podporovali Metternicha, a proto byli také stále méně ochotni napomáhat rakouskému úsilí zachovat všechny aspekty stávajícího řádu. Někteří historikové se skutečně domnívají, že všeobecný mír, který v Evropě zavládl na několik desetiletí po roce 1815, byl především udržován postavením a fungováním habsburské monarchie. Když v šedesátých letech minulého století nezískalo Rakousko vojenskou podporu ostatních mocností, aby udrželo status quo v Itálii a Německu, bylo z těchto dvou míst vyhnáno, a když vznikly po roce 1900 pochyby o samotném jeho přežití, stala se velká válka o nástupnictví – s fatálními důsledky pro evropskou rovnováhu – nevyhnutelnou.⁴¹

Dokud byly konzervativní síly Evropy zajedno v zachovávání statu quo – a bránily obnovení francouzského velmocenského postavení, popřípadě „revoluci“ jako takové, nebyla habsburská slabost zjevná. S odvoláním na ideologickou solidaritu Svaté aliance si mohl být Metternich zpravidla jistý podporou Ruska a Pruska, což mu zase uvolňovalo ruce v organizování intervencí proti jakýmkoli liberálním hnutím – ať už se jednalo o vyslání rakouských jednotek do Neapole v roce 1821, aby rozdrtily tamější povstání, nebo o souhlas s francouzskou vojenskou intervencí ve Španělsku na podporu bourbonského režimu nebo zpracováním požadavků reakčních karlovarských usnesení (1819), které se týkaly členů Německého spolku. Obdobně těžily vztahy habsburské říše s Petrohradem a Berlínem ze společného zájmu na potlačení polského nacionalismu, který představoval pro ruskou vládu mnohem vážnější problém než občasné neshody ohledně Řecka nebo úžin. Společné potlačení polského povstání v Haliči a rakouská anexe svobodného města Krakova v roce 1846 za součinnosti Ruska a Pruska ukázaly výhody, které z takové monarchistické solidarity pramenily.

Z dlouhodobější perspektivy však byla tato metternichovská strategie v podstatě nesprávná. Radikální sociální revoluci bylo možné v Evropě devatenáctého století pohodlně zadusit. Kdykoli se objevila (1830, 1848 a Komuna v roce 1871), vystrašená střední vrstva zběhla na stranu „práva a pořádku“. Ale šířící se ideje a hnutí ve jménu práva národů na sebeurčení, které podnítila Francouzská revoluce a různé osvobozené války z počátku století, nemohly být potlačovány věčně. Navíc Metternichovy pokusy o rozdrčení

těchto osvobozeneckých hnutí habsburskou říši trvale vysilovaly a rychle ji připravovaly o sympatie starého spojence – Británie. Opakované použití vojenské síly v Itálii vyvolalo proti habsburskému „žalárníkovi“ odpor všech vrstev obyvatelstva, což zase nahrálo o pár desetiletí později ambicióznímu Napoleonovi III., když pomáhal Cavourovi vyhnat Rakušany ze severní Itálie. Podobně zklamala mnoho německých nacionalistů ekonomicky motivovaná neochota habsburské říše přistoupit k celní unii a překážky konstitučního a zeměpisného charakteru, znemožňující Rakousku stát se součástí „většího Německa“. Ti se pak začali ohlížet po Prusku jako vůdci. Dokonce carský režim, který zpravidla Vídeň při likvidaci revolucí podporoval, míval občas menší zábrany než Rakousko při zaujímání postoje k národnostním otázkám. Toho je důkazem politika Alexandra I., který ve spolupráci s Británií a navzdory všem Metternichovým námitkám podporoval na sklonku dvacátých let devatenáctého století řecké osvobozenecké hnutí.

A tak se ve věku rostoucího národního sebeuvědomování stávala habsburská monarchie stále větším anachronismem. Tehdy se poukazovalo na to, že v případě všech ostatních velmocí

většina obyvatelstva sdílí společný jazyk a náboženství. Přinejmenším devadesát procent Francouzů mluvilo francouzsky a stejný podíl populace se hlásil – alespoň formálně – ke katolické církvi. Více než osm z každé desítky Prusů byli Němci (zbytek pak většinou Poláci) a sedmdesát procent Němců byli protestanti. 70 000 000 carových podaných zahrnovalo některé významné minority (5 000 000 Poláků, 3 500 000 Finů, Estonců, Litevců a Lotyšů a 3 000 000 příslušníků rozličných kavkazských národů), ale stále ještě zbývalo 50 000 000 pravoslavných Rusů. Obyvatelé Britských ostrovů mluvili z devadesáti procent anglicky a ze sedmdesáti procent byli protestanté. Tyto země byly vnitřně soudržné. Naproti tomu rakouský císař vládl takové etnické směsici, která mu musela nutně působit značné starosti, kdykoli na ni jen pomyslel. On sám a jeho 8 000 000 poddaných byli Němci, ale dvakrát tolik bylo Slovanů různých národností (Čechů, Slováků, Poláků, Rusínů, Slovinců, Chorvatů a Srbů), 5 000 000 Maďarů, 5 000 000 Italů a 2 000 000 Rumunů. O jaký národ se potom vlastně jednalo?

Na to existuje prostá odpověď: o vůbec žádný.⁴²

Habsburská armáda, pokládána za „jednu z nejdůležitějších, ne-li vůbec nejdůležitější svébytnou instituci“ v říši, byla obrazem této etnické různorodosti. „V roce 1865 [tedy rok před rozhodující srážkou s Pruskem o nadvládu v Německu] čítala podle dostupných seznamů armáda 128 286 Němců, 96 300 Čechů a Slováků, 52 700 Italů, 22 700 Slovinců, 20 700 Rumunů, 19 000 Srbů, 50 100 Rusínů, 37 700 Poláků, 32 500 Maďarů, 27 600 Chorvatů a 5100 mužů jiných národností.“⁴³ Tak byla sice vytvořena armáda skoro stejně pestrá a různorodá jako britsko-indické regimenty v Indii, avšak ve srovnání s daleko homogennější armádou francouzskou nebo pruskou byla ohniskem mnoha nejrůznějších problémů.

Tuto potenciální vojenskou slabost ještě zvětšovalo nedostatečné financování armády, způsobené jednak problémy, které mělo císařství se získáváním daní, ale především skrovnou obchodní a průmyslovou základnou. Ačkoli dnes historikové mluví o „ekonomickém vzestupu habsburské říše“⁴⁴ v období 1760–1914, ve skutečnosti se v první polovině devatenáctého století industrializovaly pouze určité západní oblasti jako Čechy, alpské země a vídeňská oblast, kdežto větší část monarchie zůstávala v podstatě nedotčená. Zatímco se samotné Rakousko rozvíjelo, monarchie jako taková v míře industrializace na obyvatele, ve výrobě železa a oceli, v kapacitě parní síly a dalších ukazatelích průmyslového růstu za Británií, Francií a Pruskem zaostávala.

A ještě horší bylo, že války s Francií „zanechaly císařství finančně vyčerpané, zatížené břemenem obrovského veřejného dluhu a velkého množství znehodnocených papírových peněz“,⁴⁵ což vedlo vládu k tomu, aby držela vojenské výdaje na minimu. V roce 1830 bylo armádě přiděleno pouhých třiatdvacet procent z celkových příjmů (což byl oproti padesáti procentům v roce 1817 pokles) a v roce 1848 se tento podíl smrškl na dvacet procent. Kdykoli se objevila krize, jako v letech 1848–1849, 1854–1855, 1859–1860 a v roce 1864, došlo sice ke schválení mimořádného navýšení vojenských výdajů, ale ani tyto částky nepomohly, aby se armáda doopravdy pozvedla do plné bojové síly. A jakmile se zdálo, že krize pominula, byly výdaje zase rychle zredukovány. Tak například v roce 1860 byl vojenský rozpočet 179 000 000 zlatých, v roce 1863 klesl na 118 000 000, za války s Dánskem v roce 1864 vzrostl na 155 000 000 a v roce 1865 byl drasticky snížen na 96 000 000, což bylo právě rok před válkou s Pruskem. Tyto sumy pokulhávaly za vojenskými rozpočty Francie, Británie a Ruska nebo (o něco později) Pruska. Protože ra-

kouská vojenská administrativa byla považována i podle měřítek poloviny devatenáctého století za zkorumpovanou a nevykonnou, nebyly přidělené peníze vždy správně využity. A tak ozbrojená síla habsburské monarchie zdaleka nestačila na boje, do kterých bývala vysílána.⁴⁶

Tím nechceme nikterak předpovídat zánik rakouského mocnářství. Mnoho historiků si povšimlo, že jeho výdrž byla zcela mimořádná: přežilo reformaci, Turky i Francouzskou revoluci, dokázalo odolat událostem z let 1848–1849, porážce v roce 1866 a skoro až do posledních chvil snášelo zátěž první světové války. Přes své zjevné slabosti oplývalo rovněž silnými stránkami. Monarchie vyžadovala loajalitu nejenom od poddaných z řad německého etnika, ale také od množství aristokratů a „služebných“ rodin v neněmeckých zemích. Rakouská vláda například v Polsku byla ve srovnání s tamější ruskou a pruskou správou skoro blahodárná. A navíc, jak ukazovalo obezřetné nasazování armády, umožňoval centru složitý mnohonárodní charakter impéria se spoustou lokálních rivalit do jisté míry prosazovat zásadu *divide et impera*. Maďarské regimenty byly rozmístěny hlavně v Itálii, rakouské a italské v Uhrách, polovina husarských regimentů byla v cizině a podobně.⁴⁷

A konečně měla habsburská říše i výhodu negativní, neboť žádná z ostatních velmocí – i když zaujala vůči Vídni nepřátelský postoj – nevěděla, co by ji mělo nahradit. Car Mikuláš I. mohl nést neolibě rakouské nároky na Balkáně, ale ochotně zapůjčil armádu, aby pomohla rozdrtit uherskou revoluci v roce 1848. Francie mohla intrikovat, aby vypudila Habsburky z Itálie, ale Napoleon III. také věděl, že by Vídeň mohla být v budoucnu užitečným spojencem proti Prusku nebo Rusku, a Bismarck, ačkoli byl rozhodnut zbavit Německo veškerého rakouského vlivu, se horlivě snažil habsburskou říši, jakmile v roce 1866 kapitulovala, zachránit. Pokud tato situace existovala, mohlo Rakousko přežívat – s tichým souhlasem.

Navzdory ztrátám způsobeným napoleonskými válkami bylo postavení Francie v padesátiletí po roce 1815 v mnoha ohledech výrazně lepší než postavení Pruska nebo habsburské říše.⁴⁸ Francie měla mnohem vyšší státní příjmy a snadnější přístup ke kapitálu, populací daleko převyšovala Prusko a byla mnohem homogennějším státem než habsburská říše. Mohla si také snáze dovolit vydržovat silnou armádu i poměrně značné válečné námořnictvo. Přesto ji zde považujeme za „prostřední mocnost“, neboť to byly

právě provázané strategické, diplomatické a ekonomické poměry, které bránily, aby své zdroje zkoncentrovala a získala rozhodující vedení v jakékoli oblasti.

Prvořadým důsledkem událostí z let 1814–1815 na mocensko-politické úrovni bylo odhodlání ostatních velmocí zabránit francouzským pokusům o nadvládu v Evropě. Aby přivodily konečný Napoleonův pád, byly vlády v Londýně, Vídni, Berlíně i v Petrohradu ochotny urovnat svoje sporné záležitosti (např. ve věci Saska) a do budoucna zamýšlely vytvořit takový poválečný systém, který by zablokoval tradiční cesty francouzské expanze. A tak zatímco Prusko vystupovalo jako strážce Porýní, Rakousko upevňovalo svoje postavení v severní Itálii a britský vliv se rozšiřoval na Iberský poloostrov, byla obrovská ruská armáda v pozadí připravena vpadnout do Evropy, aby bránila dohodu z roku 1815. Třebaže se francouzští politikové rozličné orientace snažili vybízet k „dílu obnovy“,⁴⁹ bylo zřejmé, že žádné výrazné zlepšení nelze očekávat. Nahlédli totiž, že v nejlepším případě se Francie může stát rovnocenným partnerem evropské součinnosti a že je také možné obnovit politický vliv v sousedních oblastech, přilehlých k územím stávajících mocností. Například i kdyby Francie dosáhla shody s Brity ohledně Iberského poloostrova a opětovně hrála významnou roli v Levantě, musely by obě mocnosti vždycky dbát na to, aby proti sobě nepoštvaly nějakou jinou koalici. Taky každý francouzský útok proti Nizozemí, jak se ukázalo ve dvacátých a třicátých letech minulého století, vyvolal instinktivně anglo-pruskou alianci, se kterou nebylo radno si zahrávat.

Další cestou, pro kterou se mohli Francouzi rozhodnout, bylo těsné spojení s jednou z mocností a s její pomocí pak prosazovat svoje zájmy.⁵⁰ Tato idea, vzhledem ke skrytým rivalitám mezi ostatními státy a nezanedbatelným výhodám, které mohly z aliance s Francií kynout (peníze, vojsko, zbraně), byla přijatelná. Měla však tři slabá místa. Za prvé mohla druhá mocnost ze svazku těžit více než Francie – jak to činil Metternich v polovině třicátých let devatenáctého století, kdy začal rozehrávat jednání s Francií jenom proto, aby rozdělil Londýn a Paříž. Za druhé změny, ke kterým v těchto desetiletích ve Francii docházelo, nutně ovlivňovaly diplomatické vztahy, neboť se jednalo o období, kdy ideologie hrála významnou roli. Například s výbuchem revoluce ve Francii v roce 1830 se zhroutily dlouho chované naděje na alianci s Ruskem. A do třetice existoval jeden problém nepřekonatelný: žádná z mocností,

kteřá byla ochotna v jistých obdobích s Francií spolupracovat, netoužila po změně statu quo. To v praxi znamenalo, že sice Francii nabídla diplomatické přátelství, ale neslíbila žádné územní zisky. Teprve po krymské válce začaly některé evropské mocnosti jevit ochotu k revizi hranic z roku 1815.

Tyto překážky mohly být mnohem schůdnější, kdyby Francie byla vůči zbytku Evropy v silném postavení jako za Ludvíka XIV. nebo za Napoleona v dobách jejich největší moci. Ale po roce 1815 Francie rozhodně nebyla dynamickou zemí. Ve válkách v letech 1792–1815 zahynulo zřejmě asi půldruhého milionu Francouzů⁵¹ a pomalý růst francouzské populace v devatenáctém století byl ve srovnání s ostatními mocnostmi ještě povážlivější. Dlouhé války narušily nejrozličnějším způsobem francouzskou ekonomiku (viz str. 169–172) a nastalý mír ji zase vystavil obchodní konkurenci silného anglického rivala. „Pro většinu francouzských výrobců po roce 1815 byla rozhodujícím faktorem existence naprosto dominantního a mocného průmyslového výrobce, který byl nejenom jejich nejbližším sousedem, ale představoval také ohromnou sílu na všech zahraničních trzích a někdy dokonce i na jejich vlastním, silně chráněném domácím trhu.“⁵² Francouzská neschopnost konkurence, překážky na cestě k modernizaci (např. malá rozloha zemědělských pozemků, špatné komunikace, pouze lokální trhy, nedostatek levného, snadno dostupného uhlí) i ztráta veškerých stimulů ze zámořských trhů způsobily, že v období 1815 až 1850 bylo tempo jejího průmyslového růstu podstatně nižší než britské. Na počátku devatenáctého století měly obě země srovnatelný objem průmyslové výroby, zatímco v roce 1830 činil objem anglické výroby už sto osmdesát dva a půl procent francouzské a v roce 1860 vzrostl na dvě stě padesát jedna procent.⁵³ Francii také zaskočilo zjištění, že navzdory zrychlenému tempu výstavby železničních tratí a celkové industrializace rostlo Německo v druhé polovině devatenáctého století daleko rychleji.

Tvrzení historiků, kteří francouzskou ekonomiku devatenáctého století šmahem odbývali jako „zaostalou“ nebo „nanicovatou“, nejsou už déle udržitelná, neboť v mnoha ohledech byla cesta Francouzů k národnímu blahobytu právě tak logická, jako zcela odlišná od Britů.⁵⁴ Sociální hrůzy průmyslové revoluce postihly Francii v menší míře, a protože se kladl důraz spíše na vysokou kvalitu výrobků než na jejich kvantitu, byla také přidaná hodnota každého výrobku v přepočtu na obyvatele podstatně větší. Francie sice neinvestovala do rozsáhlých domácích průmyslových podniků, ale

spíše než o chudobě nebo zaostalosti to svědčilo o promyšlené úvaze. Ve skutečnosti vykazovala výrazný kapitálový zisk, jehož podstatná část směřovala do nejrůznějších průmyslových investic po celé Evropě.⁵⁵ Francouzské vlády zřejmě neměly problémy s nedostatkem kapitálu a skutečně investovaly do muniční a metalurgické výroby určené pro vojenské účely. Byli to právě francouzští vynálezci, kteří pod vedením generála Paixhansa zkonstruovali dělo na granáty, „epochální modely lodí“, jako byly *Napoleon* a *La Gloire*, a také Miniého kulku a rýhování hlavně.⁵⁶

Pravdou však bylo, že francouzská relativní síla upadala nejen v rovině ekonomické, ale i v jiných oblastech. Francie, třebaže byla větší než Prusko nebo habsburská říše, neměla výsadní postavení v žádné sféře, jak tomu bývalo ještě před sto lety. Měla sice obrovskou armádu, ale počtem vojáků ji převyšovala ruská. Její loďstvo, chaoticky podporované různými jednotlivými francouzskými vládami, bývalo zpravidla druhé největší po královském loďstvu – ale propast mezi nimi byla ohromná. Co se týče objemu průmyslové výroby a velikosti národního produktu, zůstala Francie daleko za svým průkopnickým sousedem. Když spustili Francouzi na vodu svoji *La Gloire*, byla rychle zastíněna lodí královské flotily Jejího Veličenstva *Warrior*, tak jako její polní dělostřelectvo zaostávalo za modernějšími Kruppovými modely. Francie sice hrála významnou roli i mimo Evropu, ale její vliv a državy byly mnohem menší než britské.

To nás přivádí k dalšímu akutnímu problému, který bránil určení – a často i rozvinutí – nesporné francouzské síly. Francie zůstávala klasickou obojetnou mocností,⁵⁷ často zmítanou svými evropskými a neevropskými zájmy, což se projevovalo na její diplomacii, která byla už tak dost komplikovaná ideologickými zřeteli a ohledem na rovnováhu sil. Bylo důležitější zastavit ruský tlak na Konstantinopol, nebo překazit britské záměry v Levantě? Má se pokusit vyhnat Rakousko z Itálie, nebo konkurovat královskému loďstvu v Lamanšském průlivu? Má podporovat, nebo mařit počáteční pokusy o sjednocení Německa? Vzhledem ke kladům a záporům každé z těchto otázek nepřekvapí, že Francouzi byli často vnímáni jako rozkolísaní a váhaví, byť byli považováni za plnoprávného člena evropské součinnosti.

Z druhé strany však nesmíme zapomenout, že obecné poměry, které Francii omezovaly, jí také umožňovaly fungovat jako brzda ostatních velmocí. Tak tomu bylo především za Napoleona III., ale v méně zjevné podobě i koncem dvacátých let devatenáctého sto-

letí. Už jen prostě vzhledem k velikosti Francie měla její obnova své důsledky na Iberském a Apeninském poloostrově, v Nizozemí a mnohem dále. Jak britské, tak ruské pokusy ovlivnit dění v osmanské říši musely nutně počítat s Francií. Byla to právě v daleko větší míře Francie než vratká habsburská říše nebo dokonce Británie, která vyvíjela na Rusko za krymské války největší vojenský tlak. Byla to Francie, kdo podkopal rakouské postavení v Itálii, a byla to hlavně Francie, kdo zajistil – celkem nedramaticky – že Britské impérium nezískalo úplný monopol vlivu na africkém a čínském pobřeží. A když nakonec rakousko-pruský „boj o nadvládu v Německu“ dostoupil vrcholu, projevíli oba soupeři hluboký zájem o to, co by Napoleon III. mohl, nebo nemohl udělat. Tak zůstala Francie po své obnově po roce 1815 v následujících desetiletích významnou, velice diplomaticky aktivní a přiměřeně vojensky silnou mocností a bylo lepší ji mít za přítele než za soupeře – a to i přesto, že si i její vlastní vůdci byli vědomi, že už není tak dominantní jako v předešlých dvou stoletích.

Krymská válka a rozklad ruské moci

Ruská relativní moc zeslábla nejvíce v desetiletích po roce 1815, v době mezinárodního míru a industrializace, což však až do krymské války (1854–1856) nebylo zcela zjevné. V roce 1814 sledovala Evropa s respektem postup ruské armády na západ, a když car vstoupil za svými kozáckými oddíly do Paříže, davy obezřetně provolávaly „Vive l'empereur Alexandre!“. Samotná mírová smlouva se svým arcikonzervativním zdůrazněním odporu proti budoucím územním a politickým změnám byla podepsána ruskou armádou o síle 800 000 mužů – která měla tak jasnou převahu nad jakýmkoli soupeřem na souši, jako mělo královské loďstvo na moři. Rakousko i Prusko byly tímto východním kolosem zastíněny, obávaly se jeho síly, i když se současně dovolávaly vzájemné monarchistické solidarity. Když po mesianistickém Alexandru I. nastoupil na trůn autokratický Mikuláš I. (1825–1855), ruská role čteníka Evropy ještě zesílila. Dále vzrostl ruský vliv za revolučních událostí 1848–1849, kdy byly Rusko a Británie jedinými mocnostmi, které – slovy Palmerstona – „stály vzpříma“. ⁵⁸ Zoufalé volání habsburské vlády o pomoc při potlačování uherské revoluce bylo vyslyšeno a do Uher napochodovaly tři ruské armády. Naopak nerozhodný postoj

Fridricha Viléma IV. Pruského k vnitřním reformním hnutím spolu s jeho návrhy na změny v Německém spolku vyprovokovaly nelibostný tlak na berlínský dvůr, dokud nepřijal politiku domácí reakce a diplomaticky neustoupil v Olomouci. Dokonce samotné „síly změny“ – ať už poražení polští a uherští nacionalisté, zklamaní buržoazní liberálové nebo marxisté – byly po roce 1848 zajedno, že hlavní brzdou evropského pokroku ještě dlouho zůstane carská říše.

Nicméně z ekonomického a technologického hlediska ztrácelo Rusko, přinejmenším vůči ostatním mocnostem, znepokojivým způsobem půdu pod nohama. To však neznamená, že by v zemi nedošlo vůbec k žádným ekonomickým změnám, i když za Mikuláše I. mnoho vysokých státních úředníků tržním silám nebo jakýmkoli snahám po modernizaci nepřálo. Obyvatelstva rychle přibývalo (z 51 000 000 v roce 1816 na 76 000 000 v roce 1860 a na 100 000 000 v roce 1880) a vůbec nejrychleji rostla městská populace. Zvýšila se produkce železa a výkon textilního průmyslu se zmnohonásobil. Uvádělo se, že v období 1804 až 1860 vzrostl počet továren a průmyslových závodů z 2400 na více než 15 000. Ze Západu se dovážely parní stroje a moderní strojní vybavení a od třicátých let devatenáctého století se začalo s budováním železniční sítě. Už pouhý fakt, že historikové vedou spory o tom, zda v Rusku došlo v těchto desetiletích k „průmyslové revoluci“, svědčí o tom, že se věci daly do pohybu. ⁵⁹

Ale Rusko prostě muselo zaostávat, neboť zbytek Evropy se vyvíjel mnohem rychleji. Protože mělo mnohem více obyvatelstva, mohlo na počátku devatenáctého století snadno vykazovat největší celkový hrubý národní produkt. O dvě generace později, jak ukazuje tabulka 9, už tomu ale bylo jinak.

Tabulka 9: Hrubý národní produkt evropských velmocí v období 1830–1890⁶⁰ (v tržních cenách, v amerických dolarech a cenách z roku 1960; v miliardách)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Rusko	10,5	11,2	12,7	14,4	22,9	23,2	21,1
Francie	8,5	10,3	11,8	13,3	16,8	17,3	19,7
Británie	8,2	10,4	12,5	16,0	19,6	23,5	29,4
Německo	7,2	8,3	10,3	12,7	16,6	19,9	26,4
Habsburská říše	7,2	8,3	9,1	9,9	11,3	12,2	15,3
Itálie	5,5	5,9	6,6	7,4	8,2	8,7	9,4

Ale seznámíme-li se s hrubým národním produktem přepočteným na jednoho obyvatele (viz tabulka 10), budou tyto ukazatele ještě mnohem znepokojivější.

Tabulka 10: Hrubý národní produkt v přepočtu na jednoho obyvatele jednotlivých evropských velmocí v období 1830–1890⁶¹ (v amerických dolarech a cenách z roku 1960)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Británie	346	394	458	558	628	680	785
Itálie	265	270	277	301	312	311	311
Francie	264	302	333	365	437	464	515
Německo	245	267	308	354	426	443	537
Habsburská říše	250	266	283	288	305	315	361
Rusko	170	170	175	178	250	224	182

Tyto údaje potvrzují, že zvýšení celkového ruského hrubého národního produktu, ke kterému v těchto letech došlo, bylo způsobeno hlavně nárůstem ruské populace, ať už zvýšenou porodností nebo podmaněním Turkestánu a jiných území, a mělo se skutečným zvýšením produktivity (především průmyslové) pramálo společného. Ruský příjem na obyvatele a národní produkt na obyvatele za západní Evropou vždycky zaostával, ale nyní se opožďoval ještě daleko výrazněji. V roce 1830 činil (například) ruský příjem na obyvatele polovinu příjmu britského, ale o šedesát let později to už byla jedna čtvrtina.

Rovněž zdvojnásobení ruské produkce železa na počátku devatenáctého století těžko obstojí vedle britského *ztřicetinásobení*.⁶² Tak se Rusko během dvou generací změnilo z největšího evropského výrobce a vývozce železa v zemi, která byla stále závislejší na dovozu západních produktů. Dokonce zlepšení železniční dopravy a paroplavby muselo být odloženo do budoucna. V roce 1850 mělo Rusko něco málo přes 800 kilometrů železničních tratí v porovnání se zhruba 13 700 kilometry ve Spojených státech. Rozšířený paroplavební obchod, provozovaný na velkých řekách nebo z Baltického a Černého moře, se značnou měrou podílel na přepravě obilí pro vlastní obyvatelstvo a na vývozu pšenice do Británie oplátkou za dovážené průmyslové zboží. Téměř veškeré nové

obchodní a podnikatelské aktivity (exportní obchod zcela určitě) měli zpravidla v rukou cizinci, a tak se Rusko čím dál víc měnilo v dodavatele základních surovin pro rozvinuté ekonomiky. Při zevrubnějším ohledání vyjde najevo, že nové „továrny“ a „průmyslové závody“ zaměstnávaly převážně méně než šestnáct osob a jenom zřídka byly mechanizovány. Chronický nedostatek kapitálu, nízká spotřebitelská poptávka, mizivá střední vrstva, obrovské vzdálenosti, extrémní podnebí i silná ruka autokratického, podezíravého režimu činily podmínky pro průmyslový „rozmach“ v Rusku daleko obtížnější než kdekoli jinde v Evropě.⁶³

Dlouho však trvalo, než se tyto nezdravé ekonomické trendy výrazně projeví v oslabení ruské vojenské moci. Po roce 1815 daly velmoci naopak přednost strukturám *ancien régime*, a ty se zpravidla nejzřetelněji projevovaly právě v sociálním uspořádání, výzbroji a taktice armád. Vlády, které se stále ještě nevzpamatovaly ze šoku způsobeného Francouzskou revolucí, se daleko více staraly o politickou a sociální spolehlivost svých ozbrojených složek než o vojenské reformy. Generálové, kteří už dlouho nebyli vystaveni zkoušce velké války, kladli důraz na hierarchii, poslušnost a opatrnost a tyto rysy ještě posílila posedlost Miluláše I. oficiálními přehlídkami a velkolepými pochody. Za těchto okolností působila na nezaujaté zahraniční pozorovatele mnohem větším dojmem samotná velikost ruské armády a nepřetržité hromadné odvody než méně nápadné faktory, jako byla vojenská logistika nebo celková úroveň vzdělání důstojnického sboru. Navíc byla ruská armáda na svých četných výpravách na Kavkaz a do Turkestánu aktivní a zhusta úspěšná. Její výpady už začínaly znepokojovat Brity v Indii a způsobily, že anglo-ruské vztahy byly v devatenáctém století mnohem napjatější než v osmnáctém století.⁶⁴ Stejně silným dojmem zapůsobilo na vnějšího pozorovatele ruské potlačení uherské revoluce v letech 1848–1849 a carovo prohlášení, že je připraven poslat dalších 400 000 vojáků do Paříže, aby rozdrtili tamější revoluci. Tito pozorovatelé si však jaksi nepovšimli méně impozantní skutečnosti, že totiž podstatnější část ruské armády byla trvale vázána povinnostmi v domácích posádkách, „policejními“ akcemi v Polsku a na Ukrajině a další činností, jako byla ostraha hranic a správa vojenských gubernií. Také jim ušlo, že zbytek armády nebyl nijak zvlášť výkonný – např. celkové ztráty 11 000 mužů v uherském tažení zahrnovaly téměř tisíc vojáků postiže-

ných nemocemi v důsledku neúčinnosti logistických a zdravotnických složek armády.⁶⁵

Krymská válka v letech 1854 až 1855 podala až příliš šokující svědectví o ruské zaostalosti. Carské síly se nepodařilo zkoncentrovat. Spojenecké operace v Pobaltí (i když nebyly příliš nebezpečné) spolu s hrozbou švédské intervence vázaly na severu na 200 000 ruských vojáků. Dřívější vpád do podunajských knížectví a mnohem větší nebezpečí, že Rakousko uvede v život své vyhrožování intervencí, znamenalo ohrožení Besarábie, západní Ukrajiny a ruské části Polska. Boj proti Turkům na Kavkaze kladl nesmírné nároky jak na vojenské jednotky, tak na zásobovací systém a nejinak tomu bylo i s obranou ruských území na Dálném východě.⁶⁶ Když anglo-francouzský útok na Krym přenesl válku do vysoce citlivé oblasti ruského území, nebyly carské ozbrojené síly schopny invazní vojska vypudit.

Rusové měli na moři veliké válečné námořnictvo s výbornými admirály a v listopadu roku 1853 dokázali u Sinope zcela zničit slabší turecké loďstvo. Ale jakmile vstoupily do boje anglo-francouzské flotily, role se vyměnily.⁶⁷ Mnohé ruské lodě byly postaveny z jedlového dřeva, nebyly schopné plavby na moři, jejich palubná síla byla nedostatečná a měly polovycvičené posádky. Spojenci měli mnohem víc válečných lodí poháněných parou, některé z nich byly vyzbrojené šrapnelovými děly a raketami Congreve. A navíc měli ruští nepřátelé takové výrobní kapacity k stavbě modernějších lodí (včetně desítek dělových člunů na parní pohon), že s prodlužující se válkou by se jejich výhody jen dále zvětšovaly.

Ale ruská pozemní armáda na tom byla ještě hůře. Řadoví infanteristé sice bojovali dobře a pod brilantním vedením admirála Nachimova a s technickým géniem plukovníka Todtlebena dokázali obdivuhodně dlouho hájit Sevastopol. Ale ve všech ostatních ohledech byla armáda žalostně zaostalá. Jezdecké pluky byly nezkoušené a se svými přehlídkovými koňmi nebyly schopny obstát v náročných operacích (nepravidelné kozácké oddíly na tom byly mnohem lépe). A ke všemu byli ruští vojáci nedostatečně vyzbrojeni. Jejich zastaralé muškety s křesacími zámky měly dostřel asi 180 metrů, zatímco pušky spojeneckých vojáků mohly účinně pálit na vzdálenost skoro 900 metrů. Proto také byly ruské ztráty mnohem větší.

A nejhorší ze všeho bylo, že ruský systém jako takový prostě nestačil ani tehdy, když byl rozsah operace znám. Armádní vedení

bylo nedostatečné, poznamenané osobními spory a neschopné vypracovat koherentní velmocenskou strategii – čímž v podstatě odráželo celkovou nekompetentnost carské vlády. Vycvičených a vzdělaných důstojníků středních hodností, jakých měla pruská armáda nadbytek, bylo pomálu a iniciativa byla něco zcela neslýchaného. Ruská armáda měla překvapivě málo záložníků, které by v případě národního ohrožení bylo možno povolát, neboť přijetí hromadného systému krátké vojenské služby by mělo za následek rozpad nevolnictví.* Jedním z důsledků stávajícího ruského systému založeného na dlouhé vojenské službě bylo mnoho přestárlych vojáků. Avšak daleko fatálnějším důsledkem bylo to, že asi 400 000 nových rekrutů spěšně odvedených na začátku války bylo naprosto nevyvíčených – neboť chyběli příslušní důstojníci – a stažení tolika mužů z nevolnického pracovního trhu poškodilo ruskou ekonomiku.

Kromě toho existovaly logistické a ekonomické problémy. Protože na jih od Moskvy tehdy nebyly žádné železniční tratě (!), musely zásobovací vozy tažené koňmi zdolávat stovky kilometrů přes stepi, které se za jarního tání a podzimních dešťů proměňovaly v bažiny. Navíc samotní koně spotřebovali také spoustu píce (kteřou museli dopravovat další koně atd.), takže nakonec toto nesmírné logistické úsilí přinášelo jen mizivé výsledky. Spojenecké jednotky a posily bylo možno vysílat na Krym z Francie a Anglie po moři a byly na místě za tři týdny, zatímco ruským jednotkám trvala cesta z Moskvy na frontu někdy i tři měsíce. Ještě znepokojivější bylo zhroucení ruských zásob vojenské výstroje. „Na počátku války byl ve skladech 1 000 000 pušek a zbylo jich (koncem roku 1855) jenom 90 000. Z 1656 polních děl zůstalo jenom 253... Se zásobami prachu a střeliva to bylo ještě horší.“⁶⁸ Čím déle válka trvala, tím větší převahu spojenci získávali, a navíc britská blokáda zabráňovala dovozu nových zbraní.

Ale blokáda měla ještě vážnější důsledky: vyřadila export ruského obilí a ostatních produktů (s výjimkou suchozemského vývozu do Pruska) a znemožnila ruské vládě financovat válku jinak než vysokými půjčkami. Vojenské výdaje, které dokonce v dobách míru pohltily čtyři pětiny státních příjmů, vzrostly ve válečných

* Argumentovalo se tím, že voják, který odslouží dva nebo tři roky v armádě, už nemůže být nevolníkem, a tak prý je bezpečnější odvádět každoročně méně mužů do dlouhodobé vojenské služby.

letech 1854 a 1855 z asi 220 000 000 rublů v roce 1853 na zhruba 500 000 000. Na vyrovnání části tohoto hrozivého deficitu si muselo ruské ministerstvo financí vypůjčit v Berlíně a Amsterdamu, ale tím také rychle poklesla mezinárodní hodnota rublu. Aby pokrylo jeho zbytek, uchýlilo se k tištění papírových peněz, což zase vyvolalo obrovskou cenovou inflaci a rostoucí nespokojenost rolníků. Dřívější odvážné pokusy ministerstva financí vytvořit stříbrem krytý rubl a stáhnout všechny vlastní dluhopisy – které zruinovaly „zdravé finance“ za napoleonských válek a tažení proti Persii, Turecku a polským povstalcům – byly nyní krymskou válkou zcela zmařeny. 15. ledna 1856 byla korunní rada varována, že pokud bude Rusko pokračovat ve svém bezvýchodném boji, stát zbankrotuje.⁶⁹ Jedinou možností, jak se katastrofě vyhnout, bylo vyjednat s velmocemi mír.

To však neznamenal, že pro spojence byla krymská válka snadnou záležitostí, neboť i je válčení vyčerpávalo a vyvolávalo nepřijemné otřesy. Je s podivem, že nejméně škodná byla Francie, která tentokrát těžila ze svého postavení obojetné mocnosti – byla průmyslově a ekonomicky méně zaostalá než Rusko a byla méně „demilitarizovaná“ než Británie. Vojenské síly vyslané na východ do boje pod velením generála Saint-Arnauda byly dobře vyzbrojené, vycvičené v severoafrických operacích, poměrně zkušené v zámořských taženích a výkonnost jejich logistického a lékařského podpůrného systému byla na svou dobu velmi dobrá. Francouzští důstojníci pozorovali pochopitelné zmatky svých amatérských britských protějšků, které se mořily s příliš objemnou bagáží. Francouzské expediční síly byly jasně největší a měly na kontě většinu válečných zvrátů. Svým způsobem národ v těchto bojích oživil své napoleonské dědictví.

V pozdějších fázích bojů však začala Francie vykazovat známky únavy. Ačkoli se jednalo o zemi bohatou, musela se vláda ucházet o hotový kapitál spolu se staviteli železnic a ostatními, kdo hledali peníze u *Crédit Mobilier* a dalších bank. Zlato odtékalo na Krym a do Konstantinopole, zatímco doma ceny rostly. Špatná úroda obilí tomu nepřidala. Ačkoli válečné ztráty ještě nebyly sečteny (100 000 padlých), počáteční francouzské válečné nadšení se rychle vytratilo. Pobouření lidu z inflace ještě posílil argument, rozšířený po zprávě o pádu Sevastopolu, že válka je prodlužována jenom kvůli sobeckým a ambiciózním britským zájmům.⁷⁰ Tehdy si i Napoleon III. přál boje ukončit: Rusko bylo potrestáno, francouzská prestiž

posílena (a měla ještě vzrůst po následující velké mírové konferenci v Paříži) a hrozilo nebezpečí, že eskalací černomořského konfliktu by se mohlo pozapomenout na německé a italské záležitosti. I když v roce 1856 nemohl Napoleon mapu Evropy podstatně změnit, mohlo se mu zdát, že nikdy od Waterloo nebyly francouzské vyhlídky růžovější. V příštím desetiletí umožní trhliny, způsobené krymskou válkou ve starém uspořádání Evropy, aby tato iluze pokračovala.

Naproti tomu Britové nebyli krymskou válkou zdaleka uspokojeni. Navzdory jistému reformnímu úsilí vypadala britská armáda pořád jako za dob Wellingtona a její velitel Raglan byl skutečně Wellingtonovým vojenským tajemníkem v poloostrovní válce. Jezdecko měla přiměřené, a tak bylo také používáno – byť občas (a nejenom u Balaklavy) nesprávně. Těžko však mohlo být nasazeno při obléhání Sevastopolu. Vojáci byli sice staří ostrílení veteráni, kteří bojovali statečně, ale citelně chyběla teplá přístřeší chránící před krymskými dešti a zimou, nedostatečná byla základní lékařská pomoc, která se nedokázala vypořádat s rozsáhlými epidemiemi úplavice i cholery, a zcela nepostačující pozemní doprava způsobovala zbytečné ztráty a porážky, které tak pobuřovaly britský národ. Situaci ještě komplikovala skutečnost, že britská armáda, podobně jako ruská, byla založena na dlouhé vojenské službě, její vojáci sloužili hlavně v pevnostech a chyběly vycvičené rezervy, které by mohly nastoupit v čase války. Rusové mohli povolat statisíce branců alespoň násilím, což si Británie, zastávající principy *laissez-faire*, dovolit nemohla, a tak byla její vláda v trapném postavení, když musela lákat cizí žoldnéře, kteří měli vyplnit mezery v jednotkách bojujících na Krymu. Zatímco britská armáda zůstávala vždycky mladší družkou francouzské, nenašlo britské námořnictvo příležitost, aby zopakovalo Nelsonovo vítězství, neboť nepřítel ozeřetně stáhl svoje loďstvo do opevněných přístavů.⁷¹

Jen letmo se zmíníme o výbuchu veřejného nesouhlasu poté, co se v londýnských *The Times* objevila nechvalně známá odhalení vojenské nekompetence a utrpení nemocných a zraněných vojáků. Vedl nejenom ke změnám ve vládě, ale také vyvolal vážnou debatu o problémech, se kterými se musí potýkat „liberální stát ve válce“.⁷² A navíc celá aféra odhalila, že to, co vypadalo jako příznačná britská síla – omezená moc vlády, malá imperiální armáda, silné spoléhání na námořnictvo, důraz na individuální svobody a svobodný tisk, pravomoci parlamentu a jednotlivých ministrů –

se snadno proměnilo ve slabost, jakmile byla země nucena vést bez ohledu na roční období náročnou vojenskou operaci proti mocnému nepříteli.

Britskou odpovědí na tuto válečnou zkoušku (podobně jako americkou odpovědí na války dvacátého století) bylo přidělení značného množství peněz ozbrojeným složkám, aby se napravily minulé nedostatky. A opět nám strohá čísla vojenských výdajů bojujících stran ušetří zdlouhavé vysvětlování konečného výsledku konfliktu.

Tabulka 11: Vojenské výdaje mocností v krymské válce⁷³
(v milionech liber)

	1852	1853	1854	1855	1856
Rusko	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Francie	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
Británie	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Turecko	2,8	?	?	3,0	?
Sardinie	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

Ale dokonce ani když se Británie rozhýbala, nedokázala rychle vytvořit odpovídající mocenské nástroje: vojenské výdaje by musely být zmnohonásobeny, musely by být objednány stovky lodí na parní pohon, expediční síly by musely být v roce 1855 vybaveny nadbytkem stanů, pokrývek i munice a válčící premiér Palmerston by musel prosadit nutnost porazit ruskou říši. Ale kdyby se Francouzi rozhodli pro mír a Rakousko zůstalo neutrální, malá britská armáda by toho sama mnoho nezmohla – a přesně k tomu v měsících po pádu Sevastopolu došlo. Jenom když se britský národ a jeho politická ekonomie mohutně „zmilitarizovaly“, mohla by země vést proti Rusku sama válku, která by měla naději na úspěch. Pravděpodobné náklady by však byly příliš vysoké pro politické vedení, které už tak mělo potíže rázu strategického, konstitučního a ekonomického, kvůli nimž se krymského tažení vzdalo.⁷⁴ I když měli Britové dojem, že byli připraveni o pořádné vítězství, byli i oni ochotni ke kompromisu. To však vedlo jen k tomu, že se mnoho Evropanů (Francouzů, Rakušanů i Rusů) stalo vůči londýnským záměrům a jejich spolehlivosti podezřívavými a že britská veřejnost pociťovala čím dál větší odpor vůči jakémukoli vtahování

země do kontinentálních záležitostí. Čím víc se napoleonská Francie roku 1856 dostávala do centra evropského dění, tím víc se Británie ocitala na okraji – a tento pohyb se jenom urychlil indickým povstáním (1857) a domácími reformními hnutími.

Krymská válka sice Británii otřásla, ale to nebylo nic ve srovnání s úderem, který zasadila ruské moci a sebeúctě – o 480 000 mrtvých ani nemluvě. „Už se nemůžeme dále podvádět,“ konstatoval suše velkokníže Konstantin Nikolajevič. „... jsme slabší a chudší než mocnosti prvního řádu a navíc chudší nejenom po stránce materiální, ale i v duchovním ohledu, především co se administrativy týče.“⁷⁵ Toto poznání vedlo reformátory k celé řadě radikálních změn v ruské říši, z nichž nejvýznamnější bylo zrušení nevolnictví. A dále byla za Alexandra II. mnohem více než za jeho otce podporována výstavba železnic a industrializace. Těžba uhlí, výroba železa a oceli, rozsáhlé veřejné služby a mnohem mohutnější průmyslové podnikání udělaly od šedesátých let minulého století ohromný pokrok a ekonomické statistiky z oné doby jsou na první pohled impozantní.⁷⁶

Jako vždy však změna perspektivy ovlivní úsudek. Mohla tato modernizace držet krok nebo dokonce předběhnout velký roční přírůstek chudých, nevzdělaných rolníků? Mohla se vyrovnat s prudkým zvýšením výroby železa, oceli a dalších produktů, ke kterému došlo v hrabství West Midlands, Porúří, Slezsku a Pittsburgu v následujících dvou dekádách? Mohla, byť s reorganizovanou armádou, udržet krok s „vojenskou revolucí“, kterou se Prusové chystali předvést světu a která měla opět jednou dát přednost *kvantitativním* prvkům národní síly před *kvantitativními*? Odpovědi na všechny tyto otázky by zřejmě ruské nacionalisty, kteří si až příliš jasně uvědomovali, že jejich země už nezaujímá takové skvělé postavení jako v letech 1815 a 1848, zklamaly.

Spojené státy a občanská válka

Jak už jsme uvedli dříve, pozorovatelé světové politiky počínaje de Tocquevillem si uvědomovali, že vzestup ruského impéria probíhá paralelně se vzestupem Spojených států. Samozřejmě uznávali, že v politické kultuře a ústavách těchto dvou států jsou podstatné rozdíly, ale z hlediska moci ve světě měly zřejmě mnoho společného vzhledem ke své zeměpisné velikosti, „otevřeným“

a proměnlivým hranicím, vzhledem ke své rychle vzrůstající populaci a skoro nedotčeným zdrojům.⁷⁷ S mnohým nelze než souhlasit. Přesto však v průběhu devatenáctého století existovaly mezi Spojenými státy a Ruskem podstatné ekonomické rozdíly, které měly stále větší vliv na jejich národní sílu. První se týkal velikosti jejich populace, i když se tento rozdíl v období od roku 1816 (Rusko 51 200 000 obyvatel, Spojené státy 8 500 000) do roku 1860 (Rusko 76 000 000, Spojené státy 31 400 000) výrazně snížil. Více však napovídá charakter této populace: zatímco v Rusku měli převahu nevolníci s nízkým příjmem a nízkou produktivitou, Američané se na svých usedlostech nebo v rychle rostoucích městech ve vztahu k ostatním zemím obecně* těšili vysoké životní úrovni a jejich země měla vysoký objem výroby. Už v roce 1800 byly jejich mzdy asi o třetinu vyšší než v západní Evropě a tato převaha zůstala zachována po celé století, pokud se ještě nezvětšila. Snadno dostupná půda na západě spolu s trvalým průmyslovým růstem způsobily, že navzdory značnému přílivu evropských přistěhovalců v padesátých letech minulého století byla pracovní síla relativně vzácná a mzdy vysoké, což vedlo továrníky k investicím do strojního vybavení, které umožňovalo nahradit lidskou sílu, a tím zvýšit národní produktivitu. Izolace mladé republiky od evropských mocenských zápasů a *cordon sanitaire*, kterým se královské loďstvo (spíše než Monroeova doktrína) snažilo oddělit Starý svět od Nového, naznačovaly, že jediné ohrožení budoucí prosperity Spojených států může přijít pouze ze strany samotné Británie. Ale navzdory bolestným vzpomínkám z let 1776 a 1812 a hraničním sporům na severozápadě⁷⁸ nebyla anglo-americká válka pravděpodobná. Příliv britského kapitálu a výrobků do Spojených států a opačný tok amerických surovin (především bavlny) svazoval tyto dvě ekonomiky stále těsněji a dále stimuloval americký ekonomický růst. Tak mohly strategicky bezpečné Spojené státy soustřeďovat vlastní (a britský) kapitál do rozvoje svého významného ekonomického potenciálu a neplýtvat finančními prostředky na rozsáhlé obranné výdaje. Ani potyčky s Indiány, ani válka s Mexikem v roce 1846 nepustily těmito investicím do výroby výrazně žilou.

A tak se Spojené státy dokonce ještě před vypuknutím občanské války v dubnu roku 1861 staly ekonomickým gigantem, ač tato skutečnost zůstávala částečně skryta díky jejich vzdálenosti od Evropy,

* S výjimkou černých otroků a stále relativně početného indiánského obyvatelstva.

koncentraci spíše na vnitřní rozvoj (než na zahraniční obchod) a drsné tvářnosti krajiny. Jejich podíl na objemu světové průmyslové výroby v roce 1860 sice výrazně zaostával za britským, stačil ale už předstihnout německý i ruský a právě se chystal zdolat francouzský. Spojené státy, které měly v roce 1860 pouhých čtyřicet procent počtu obyvatel Ruska, měly více než dvojnásobnou městskou populaci, vyráběly 830 000 tun železa proti ruským 350 000, jejich spotřeba energie z moderních zdrojů byla patnáctkrát větší a délka amerických železničních tratí byla třicetkrát větší (a dokonce třikrát větší než britská). Avšak pravidelnou armádu Spojených států tvořilo pouhých 26 000 mužů ve srovnání s gigantickou ruskou silou 862 000 vojáků.⁷⁹ V žádné jiné době zřejmě neexistovala větší nerovnost mezi ekonomickými a vojenskými ukazateli těchto dvou států rozprostřených napříč kontinenty.

Samozřejmě že hned v následujícím roce začala občanská válka měnit množství národních prostředků, které Američané vydali na vojenské účely. Nebudeme zde rozvádět počátky a příčiny tohoto konfliktu, ale protože se politické vedení obou válčících stran rozhodlo vést boj do úplného konce a protože mohly obě strany povolávat do zbraně statisíce mužů, zdálo se, že se boje protáhnou. K tomu navíc přispívaly velké vzdálenosti, takže „fronta“ sahala od virginského pobřeží k Mississippi a ještě dál na západ do Missouri a Arkansasu – kde byly většinou lesy, horské masivy a močály. Podobně severská námořní blokáda nepřátelských přístavů znamenala střežit pobřeží, které se délkou rovnalo vzdálenosti mezi Hamburkem a Janovem. Jinými slovy, porazit Jih byl mimořádně obtížný logistický a vojenský úkol, zvláště pak pro národ, který jinak udržoval minimální ozbrojené síly a neměl zkušenosti s rozsáhlou válkou.

I když čtyři roky válčení byly vyčerpávající a strašlivě krvavé – Unie ztratila asi 360 000 mužů oproti 258 000 Konfederace* – dynamizovaly skrytou národní sílu, která transformovala Spojené státy před demobilizací v roce 1865 (alespoň krátkodobě) do největšího vojenského národa světa. Od amatérských počátků se vojenské oddíly obou stran proměnily v armády s hromadnými odvody, které používaly moderní artilerii a lehké střelné zbraně, vyčerpávaly se obléháním severní Virginie nebo se hromadně pře-

* Asi jedna třetina zahynula v boji, zbytek podlehl převážně nemocem. Celkový počet padlých se pohyboval kolem 620 000 a byl mnohem vyšší než americké ztráty v první a druhé světové válce i v korejské válce dohromady, přičemž utrpení nesla na bedrech mnohem menší populace.

pravovaly po železnici na západní bojiště, komunikovaly s armádními štáby prostřednictvím telegrafu a čerpaly prostředky mobilizované válečné ekonomiky. Námořní boje byly také svědky prvního použití obrněných lodí, otočných věží, prvních torpéd i min a rychlých obchodních přepadových lodí poháněných parním strojem. Tento konflikt lze mnohem spíše než boje na Krymu nebo pruské sjednocovací války označit za první skutečně „totální válku“ průmyslového věku předznamenávající boje dvacátého století, a proto je důležité si povšimnout, proč vyhrál Sever.

Prvním a nejzřejmějším důvodem – za předpokladu, že vůle po moci byla na obou stranách stejná – byly disproporce ve zdrojích a populaci. Nelze zpochybňovat, že Jih měl morální výhodu boje za vlastní existenci a že (zpravidla) válčil na vlastním území. Také mohl povolát do zbraně větší množství bílých mužů zvyklých jezdit na koni a střilet, měl odhodlané a velice kvalitní generály a po dlouhou dobu mohl dovážet munici a ostatní zásoby, kterých se mu nedostávalo.⁸⁰ Ale uvedené výhody nestačily na vyrovnání značné početní nerovnováhy mezi Severem a Jihem. Zatímco Sever měl asi 20 000 000 bílých obyvatel, Jih pouze 6 000 000. Navíc populaci Unie stále zvyšovali přistěhovalci (mezi roky 1861 a 1865 jich přibylo více než 800 000) a rozhodnutím z roku 1862 byli odváděni i černoši – čemuž se Jih prozřetelně vyhýbal skoro do posledních měsíců války. Armádou Unie prošlo kolem 2 000 000 mužů a svého vrcholu dosáhla počtem kolem 1 000 000 mužů v letech 1864–1865, zatímco za Konfederaci bojovalo jenom asi 900 000 mužů a v největší síle její armáda nikdy nepřekročila počet 464 500 mužů. Tohoto „vrcholu“ dosáhla na sklonku roku 1863, po němž následoval povlovný pokles.

Ale ve válce jde zpravidla o víc než o pouhé počty vojáků. Aby Jih dosáhl uvedené velikosti armády, musel povolát spoustu mužů ze zemědělství, dolů a sléváren, a tak oslabit už stejně pochybnou schopnost vést dlouhou válku. Je pravda, že od samého začátku byla Konfederace ekonomicky v nevýhodě. V roce 1860 vlastnil Sever 110 000 výrobních závodů oproti jižanským 18 000 (a mnoho z nich bylo odkázáno na technické znalosti Severu a jeho kvalifikované dělníky), Konfederace vyráběla pouze 36 700 tun surového železa, zatímco samotná Pensylvánie 580 000 tun. Stát New York vyráběl zboží v hodnotě téměř 300 000 000 dolarů – což více než čtyřikrát převyšovalo produkci Virginie, Alabamy, Louisiany a Mississippi dohromady. Tato závratná nerovnost ekonomických zá-

kladen obou bojujících stran se trvale promítala do skutečné vojenské účinnosti.

Tak např. zatímco Jih mohl vyrábět pouze velice omezené množství pušek (hlavně na strojním zařízení ukořistěném v Harper's Ferry) a byl silně odkázán na import, Sever ve svých továrnách masivně výrobu pušek rozšířil, takže jich ročně vyráběl kolem 1 700 000. Železniční tratě Severu (o celkové délce kolem 35 000 kilometrů, vinoucí se od východu k jihozápadu) byly během války udržovány a ještě rozšiřovány. Oproti tomu měl Jih k dispozici necelých 14 500 kilometrů tratí a byl nedostatečně vybaven lokomotivami a vozovým parkem, jež se postupně opotřebovávaly. A obdobně tomu bylo i s loďstvy: na počátku konfliktu neměla ani jedna strana příliš mnoho lodí, ale Jih byl v nevýhodě, protože neovlastnil žádný strojírenský závod, kde by mohl konstruovat parní stroje pro lodě, zatímco Severu náleželo takových závodů několik desítek. Unii sice nějaký čas trvalo, než se projevila její převaha na moři – do té doby lodě, které prolomily blokádu, přivážely pro konfедераční armádu z Evropy munici, stejně jako jižanské obchodní přepadové lodě způsobovaly těžké ztráty obchodnímu loďstvu Severu – ale potom pomalu a neúprosně zatáhla síť kolem jižanských přístavů. V prosinci 1864 čítalo válečné loďstvo Unie celkově 671 válečných lodí, včetně 236 parníků postavených od počátku války. Severské námořní síly byly rovněž nesmírně důležité i tím, že umožňovaly svým ozbrojeným silám kontrolovat velké vnitrozemské řeky, především v oblasti Mississippi a Tennessee. A právě úspěšná kombinace železniční a lodní dopravy pomáhala Unii v ofenzivě na západním bojišti.

Konfederace nebyla také s to platit válečné výdaje. Její hlavní příjem v dobách míru pocházel z exportu bavlny. Když tento obchod ustal a když – ke zklamání Jihu – se evropské mocnosti nevmísily do bojů, neexistoval způsob, jak tuto ztrátu nahradit. Na Jihu bylo jen málo bank a provozního kapitálu a zdanění pozemků i otroků v důsledku válečných událostí příliš nevynášelo. Půjčky ze zahraničí nestály za mnoho a bez cizí měny nebo hotovosti se dal těžce zaplatit životně důležitý import. Tak patrně nebylo zbylí a konfедераční ministerstvo financí se uchýlilo k tištění papírových peněz, ale „nadbytečné bankovky spolu s výrazným nedostatkem zboží vyvolaly nekontrolovatelnou inflaci“⁸¹ – která zase podlomila vůli obyvatelstva pokračovat v bojích. Oproti tomu Seveřané si mohli na zaplacení konfliktu kdykoli opatřit dostatek pe-

něz prostřednictvím daní a půjček. Tím, že tiskli své bankovky, svým způsobem stimulovali další průmyslový a ekonomický růst. Je úchvatné, že se během války produktivita Unie opět zvýšila, a to nejenom v oblasti výroby munice, budování železnic a stavění obrněných lodí, ale i zemědělské výroby. Na jejím konci byli vojáci Severu zřejmě živeni a zásobováni lépe než kterákoli jiná armáda v historii. Pokud skutečně existuje specifický americký přístup k vojenskému konfliktu – „americký způsob válčení“, abychom užili obratu profesora Weigleyho⁸² – pak byl poprvé vyzkoušen právě zde při mobilizaci Unie a zapojení jejího mohutného průmyslově-technického potenciálu za účelem zničení nepřítele.

Pokud výše uvedený popis vypadá jako příliš deterministický výklad výsledku konfliktu, kde se válečné štěstí zdánlivě přelávalo ze strany na stranu téměř po čtyři roky, pak bude užitečné zdůraznit základní strategický problém, kterému čelil Jih. Vzhledem k samotnému nepoměru v rozloze a populaci neexistoval způsob, jak Sever porazit; nejlepší, čeho mohl Jih dosáhnout, bylo tak oslabit nepřátelské armády a jejich vůli k boji, aby ukončily politiku násilného donucování a přistoupily na jižanské cíle (otroctví, nebo oddělení, popřípadě obojí). Této strategii by velice napomohlo, kdyby hraniční státy, jako byly Maryland a Kentucky, převahou hlasů rozhodly o tom, že se připojí ke Konfederaci, což se prostě nestalo; a velice by jí pomohlo i to, kdyby intervenovala nějaká cizí mocnost, např. Británie, ale předpokládat něco takového by bylo překvapivým neporozuměním britským politickým prioritám počátku šedesátých let devatenáctého století.⁸³ Když vyloučíme tyto dvě možnosti jak zvrátit celkovou vojenskou rovnováhu ve prospěch Jihu, zbyla Konfederaci pouze strategie odolávání tlakům Unie a víra, že se většina Severanů válkou unaví. Ale to nevyhnutelně předpokládalo dlouhotrvající konflikt – a čím delší válka byla, tím více mohla Unie mobilizovat rezervy, zvyšovat výrobu munice, spouštět na vodu stovky bitevních lodí, a tím neúprosněji svírat Jih námořní blokadou, trvalým vojenským tlakem v severní Virginii, dalekými taženími na západ a drtivými Shermanovými výpady na nepřátelská území. A protože ekonomika, morálka i frontové síly Jihu slábly – na počátku roku 1865 poklesl počet jejich „službu konajících“ vojáků na 155 000 – zbyla jako jediná realistická volba kapitulace.

Války za německé sjednocení

Ačkoli se americkou občanskou válkou zabývala spousta evropských vojenských pozorovatelů,⁸⁴ její specifické rysy (související se vzdáleností, nepodmaněnou přírodou, občanskou povahou tohoto konfliktu) zřejmě zastínily obecné trendy vojenského vývoje, které se plně projeví v evropských válkách v průběhu šedesátých let devatenáctého století. Krymská válka nejenom podkopala starou diplomacii evropské součinnosti, ale také zapříčinila, že obě „okrajové“ mocnosti měly daleko menší zájem angažovat se ve střední Evropě: Rusku trvalo spoustu let, než se vzpamatovalo ze své porážky, a Británie se raději věnovala imperiálním a domácím problémům. A tak zůstaly evropské záležitosti, jak se ukázalo poněkud uměle, pod výsadním poručenstvím Francie. Prusko Fridricha Viléma IV., které za krymské války zaujalo očividně nemastné neslané postavení, bylo nyní zmítáno hlubokými spory jeho nástupce Viléma I. s pruským parlamentem především v otázce vojenské reformy. Pokud šlo o habsburskou říši, potýkala se stále s komplikovaným problémem hájení svých italských zájmů vůči Piemontu a německých zájmů vůči Prusku a ještě se na domácí scéně pokoušela potlačit nepokoje v Uhrách.

Oproti tomu Francie vyvolávala za Napoleona III. zdání, že je silná a sebejistá. Rozvoj bankovníctví, železnic a průmyslu od počátku padesátých let devatenáctého století značně pokročil. Její koloniální říše se rozprostírala v západní Africe, Indočíně a Tichomoří. Francouzské loďstvo tak zmohutnělo, že to občas (například v roce 1859) vyvolávalo na druhé straně kanálu La Manche paniku. Zdálo se, že z vojenského a diplomatického hlediska je Francie třetí rozhodující silou při řešení jak německé, tak italské otázky – což ostatně velice názorně předvedla v roce 1859, kdy pohotově přispěla na pomoc Piemontu v jeho krátké válce s Rakouskem.⁸⁵

Ale jakkoli byly bitvy u Magenty a Solferina významné, protože přinutily habsburskou říši, aby se vzdala Lombardie, mohli si kritičtí pozorovatelé v roce 1859 povšimnout, že to byla právě rakouská vojenská neschopnost a nikoli francouzská vojenská brilantnost (a už vůbec ne piemontská vojenská genialita!), která rozhodla o porážce. Nespornou výhodou francouzské armády bylo množství pušek, jimiž Rakousko zastínila a způsobila mu obrovské ztráty, které tolik zkrušily císaře Františka Josefa. Ale francouzské nedostatky byly rovněž zřetelné: lékařské služby a do-

dávky střeliva žalostně vážly, systém mobilizace byl zmatený a samotné velitelské kvality Napoleona III. nebyly zdaleka úžasné. To ale tenkrát tolik nevadilo, neboť habsburská armáda byla slabší a velení generála Gyulaie bylo dokonce ještě rozkolísanější.⁸⁶ Vojenská výkonnost je však věc *relativní* – což se ukázalo později, když se habsburské síly stále ještě dokázaly snadno vypořádat na souši (u Custozzy v roce 1866) i na moři (u Lissy) s Itálií, byť nebyly schopné ohrozit Francii, Prusko nebo Rusko. Ale to také samozřejmě neznamenalo, že bude Francie v příštím konfliktu proti *jinému* nepříteli automaticky ve výhodě. Výsledek takové války mohl záviset na rozdílné úrovni vojenského velení, systému zbraní a výrobní základně každé strany.

A právě v období padesátých a šedesátých let devatenáctého století se technická exploze vyvolaná průmyslovou revolucí začala projevovat i ve vojenské sféře, a proto nepřekvapí, že se ozbrojené složky nejrůznějších zemí potýkaly s dosud nevídanými operačními problémy. Jaká zbraň bude v bitvě důležitější – infanterie s novými zadovkami, nebo artilerie s novými mobilními děly vybavenými ocelovými hlavněmi? Jaký vliv bude mít železnice a telegraf na velení v poli? Bude nová válečná technika výhodnější pro útočící armádu, nebo pro tu, která se bude bránit?⁸⁷ Správnou odpovědí na takové otázky samozřejmě bylo, že vše závisí na okolnostech. To znamená, že výsledek ovlivní nejen modernější zbraně, ale také terén, ve kterém budou použity, morální způsobilost a taktické schopnosti jednotek, výkonnost zásobovacích systémů a tisíce dalších faktorů, které ovlivňují výsledky bitev. Protože nebylo možno bezpečně předpovědět, jak bude všechno v budoucím konfliktu fungovat, bylo nejdůležitější mít takové vojensko-politické vedení, které se dokáže vypořádat se všemi novými aspekty, a dostatečně pružnou vojenskou mašinerii, schopnou reagovat na nové poměry. A v těchto veledůležitých ohledech nedokázaly být ani habsburská říše, ba ani Francie tak úspěšné jako Prusko.

Pruská „vojenská revoluce“, která proběhla v šedesátých letech minulého století, brzy přivedla na svět to, co Disraeli nadneseně pojmenoval „německá revoluce“ v evropských záležitostech. Opírala se o spoustu vzájemně provázaných prvků. Prvním z nich byl jedinečný systém krátkodobé vojenské služby, prosazený novým králem Vilémem I. a jeho ministrem války proti liberálním oponentům, který zahrnoval tříletou povinnou službu v pravidelné armádě, potom další čtyři roky v záloze a následovně zařazení do

landwehru – což znamenalo, že pruská armáda byla plně mobilizovaná po sedmi letech pravidelných odvodů.* Protože nebyli povoleni žádní náhradníci a landwehr mohl převzít většinu služeb v pevnostech a v „týlu“, poskytoval takový systém Prusku vzhledem k jeho populaci mnohem větší frontovou armádu, než měla jakákoli jiná velmoc. Tento systém byl zase závislý na relativně vysoké úrovni přinejmenším základního vzdělání obyvatelstva. Rychle rozšiřovaný systém krátkodobé vojenské služby by byl podle mínění většiny expertů sotva použitelný v národě s převahou nevzdělaných rolníků. Kromě toho závisel na dokonalé organizaci, aby bylo možné zvládnout tak velké počty. Nasazení armády o půl milionu nebo milionu mužích by se asi minulo účinkem, pokud by vojáci nebyli náležitě vycvičeni, ošaceni, vyzbrojeni, nasyceni a dopraveni do rozhodující bitevní zóny. Ale i potom by mohla tato obrovská síla včetně rezerv přijít vniveč, kdyby s ní její velitel nedokázal komunikovat a nebyl schopen ji řídit.

Tělesem, které řídilo tuto sílu, byl pruský generální štáb, který se počátkem šedesátých let devatenáctého století vymanil ze své zaostalosti a stal se pod géniem Moltkeho staršího „mozkem armády“. Většinu dosavadních armád tvořily v dobách míru bojové jednotky, doplněné proviantními důstojníky, ubytovateli, doprovodným personálem, ženisty a dalšími složkami, a skutečné vojenské štáby se utvářely až na počátku tažení, kdy bylo také jmenováno velení. V Prusku však Moltke povolal nejnadanější absolventy válečné akademie a učil je plánovat a připravovat budoucí možné konflikty. Byly zhotoveny operační plány a často docházelo k jejich revizi, vždycky s dostatečným předstihem před propuknutím nepřátelství. Byly pečlivě studovány válečné hry a manévry včetně historických tažení a operací prováděných ostatními mocnostmi. Vznikla speciální skupina, která dohlížela na pruský železniční systém a ověřovala, zda se jednotky a zásobování rychle dostanou na místa svého určení. A navíc se Moltkeho štábní systém pokusil vštípit důstojnickým sborům zásady operační praxe týkající se velkých vojenských útvarů (armádních sborů nebo celých armád), které mohou postupovat a bojovat samostatně, ale vždy budou schopny se spojit v rozhodující bitvě. Pokud by bylo přerušeno spojení s Moltkeho hlavním stanem v týlu, měli frontovní generálové jednat iniciativně podle několika základních pravidel.

* A výjimečně i po prvním odvodu do landwehru.

Toto byl samozřejmě ideální model. Pruská armáda však dokonalá nebyla a měla v příštích bitvách prodělat ještě řadu dětských nemocí, dokonce i po reformách z počátku druhé poloviny šedesátých let. Mnoho polních velitelů Moltkeho rady ignorovalo a vrhalo se bezhlavě do předčasných útoků nebo se pouštělo špatným směrem. Rakouské tažení z roku 1866 bylo takových omylů plné.⁸⁸ Z taktického hlediska byl obdobnou hrubou chybou frontální útok (a těžké ztráty) pruských gardových pluků u Gravelotte a St. Privat v roce 1870. Železniční zásobovací systém sám o sobě nemohl zaručit úspěch. Často pouze dokázal vybudovat u hranic rozsáhlé sklady se zásobami, zatímco armády, které tyto zásoby potřebovaly, se jim vzdalovaly po nějaké vedlejší trati. Rovněž nebylo pravda, že důmyslní pruští plánovači vždycky zajistili, aby jejich síly měly ty nejlepší zbraně: rakouské dělostřelectvo mělo v roce 1866 nespornou převahu a francouzská Chassepotova opakovací puška byla v roce 1870 nesrovnatelně lepší.

Skutečná přednost pruského systému tak nespočívala v jeho nemomylnosti, ale v tom, že generální štáb pečlivě studoval své minulé chyby a ve snaze jim v budoucnu předejít, měnil výcvik, organizaci a zbraně. Když se v roce 1866 ukázaly slabiny pruské artilerie, byla armáda okamžitě vybavena novými Kruppovými děly s nabíjením zezadu, která slavila v roce 1870 takové úspěchy. Protože docházelo ke zpožděním železničních dodávek, byla ustavena nová organizace, která měla zjednat nápravu. A konečně Moltkeho důraz na rozvoj více samostatných kompletních armád, které třebaže operovaly nezávisle, si byly schopny přispěchat na pomoc, měl za následek, že i když bylo jedno takové těleso silně poškozeno, což se skutečně stalo v rakousko-pruské a francouzsko-pruské válce, nezhroutilo se celé tažení.⁸⁹

Právě kombinace těchto faktorů umožnila Prusům v létě roku 1866 hladce zvítězit nad Rakušany, což jen málokdo předvídal. Ačkoli se Hannover, Sasko a další severoněmecké státy přidaly na stranu Habsburků, Bismarckova diplomacie zajistila, aby žádná z velmocí v počátečních fázích bojů neintervenovala, a to zase umožnilo Moltkemmu vypravit různými horskými cestami tři armády tak, aby se sešly v Polabské nížině a porazily Rakušany v bitvě u Sadowé (u Hradce Králové). Při zpětném pohledu se však dal takový výsledek očekávat. Více než jedna čtvrtina habsburských sil byla totiž vázána v Itálii (kde vítězila), a třebaže mělo Prusko o polovinu obyvatel méně než jeho různí protivníci, zajišťoval Moltkemmu

jeho odvodní systém, že mohl vypravit do boje skoro stejně početná vojska. Habsburská armáda byla nedostatečně financovaná, neměla opravdový štábní systém, byla nekompetentně vedena Benedekem, a ať bojovaly jednotlivé oddíly sebelépe, v otevřených srážkách byly koseny mnohem dokonalejšími pruskými puškami. V říjnu roku 1866 byli Habsburkové přinuceni odstoupit Benátsko a vzdát se všech zájmů v Německu – které pak mohlo být Bismarckem reorganizováno do Severoněmeckého spolku.⁹⁰

„Boj o nadvládu v Německu“ byl téměř dokonán, ale na dosah ruky byl střet o vládu nad západní Evropou mezi Pruskem a stále nervóznější a podezíravější Francií. Koncem šedesátých let zvažovala každá strana svoje vyhlídky. Francie se zdála být stále silnější. Její populace byla mnohem početnější než pruská (ačkoli celkový počet německy mluvícího obyvatelstva v Evropě byl větší). Francouzská armáda získala zkušenosti na Krymu, v Itálii a v zámoří. Byla vyzbrojena nejlepšími puškami na světě značky Chassepot, které měly mnohem větší dostřel než pruské jehlovky, a měla novou tajnou zbraň, *mitrailleuse*, kulomet, který dokázal vypálit za minutu sto padesát ran. Francouzské válečné loďstvo bylo mnohem lepší a mohla se očekávat pomoc Rakouska-Uherska a Itálie. Když přišel v červenci 1870 pravý okamžik k potrestání pruské nestoudnosti (jejímž příkladem může být záludná Bismarckova diplomatická jednání o budoucnosti Lucemburska a o možné kandidatuře Hohenzollernů na španělský trůn), pochybovalo jen málo Francouzů o konečném výsledku.

Rozsah a rychlost francouzského zhroucení – 4. září kapitulovala jejich zdecimovaná armáda u Sedanu, Napoleon III. byl zajat a v Paříži bylo svrženo císařství – znamenaly konec nadějným vyhlídkám. Když vypukla válka, nepřispěchalo Francii na pomoc ani Rakousko-Uhersko, ani Itálie a vyšlo najevo, že francouzská námořní síla je naprosto neschopná. Proto výsledek závisel na bojích pozemních armád a zde měli Prusové nespornou převahu. Ačkoli obě strany používaly svých železničních sítí k přepravě obrovského množství vojáků k hranicím, francouzská mobilizace byla daleko méně účinná. Povolané zálohy musely dohánět své pluky, které už odtáhly na frontu. Dělostřelecké baterie byly roztroušeny po celé Francii a nepodařilo se je pohotově soustředit. Naopak tři německé armády (o síle daleko přesahující 300 000 mužů) postoupily během patnácti dnů od vyhlášení války do Sárska a Alsaska. Výhoda pušek Chassepot byla velice často neutralizována pruskou taktikou,

jejímž základem bylo předsunutí mobilního rychlopalného dělostřelectva. *Mitrailleuse* (kulometry) uvízly v týlu a nebyly vůbec nasazeny. Netečnost a hloupost maršála Bazaina byla nepopsatelná a sám Napoleon na tom nebyl o mnoho lépe. Jednotlivé pruské sbory se sice dopouštěly omylů a zažívaly těžké ztráty ve „válečné vřavě“, ale Moltkeho uvážlivé řízení různých armád a ochota měnit vlastní plány, aby bylo možno těžit z neočekávaných okolností, udržovaly v chodu celou invazi až do francouzského pádu. Ačkoli republikánské síly kladly ještě po několik měsíců odpor, německé sevření Paříže a severovýchodní Francie bylo neúspěšné a marné úsilí nově vytvořené francouzské armády na Loire i roztrpčení *francs-tireurs* nemohly zakrýt skutečnost, že Francie jako nezávislá velmoc byla zničena.⁹¹

Prusko-německý triumf byl zcela nepochybně triumfem jejich vojenského systému, ale jak bystře poznamenává Michael Howard, „vojenský systém státu není nezávislou součástí společenského systému, ale v celé své šíři jeho aspektem“.⁹² Za bleskovými přesuny německých kolon a sladěným velením generálního štábu je třeba vidět národ, který byl na podmínky moderní války vybaven a připraven mnohem lépe než jakýkoli jiný evropský národ. V roce 1870 už měly sloučené německé státy více obyvatel než Francie a tuto skutečnost zakrývaly pouze jejich rozpory. Německo mělo mnohem delší železniční síť, lépe připravenou pro válečné účely. Právě předhánělo Francii velikostí svého hrubého národního produktu i výrobou železa a oceli. Uhlí se v Německu vytěžilo dvaapůlkrát více a spotřeba energie z moderních zdrojů byla o padesát procent vyšší než francouzská. Průmyslová revoluce v Německu vytvořila mnohem více velkých firem, jako byly např. Kruppovy ocelářské a zbrojní závody, které dodávaly prusko-německému státu jak vojenské, tak průmyslové sebevědomí. Systém krátkodobé vojenské služby byl útokem proti domácím i zahraničním liberálům – a proto se v těchto letech velice rozšířila kritika „pruského militarismu“ – ale mobilizoval lidské zdroje pro válečné účely mnohem účinněji než Západ se svým systémem *laissez-faire* nebo zaostalý agrární Východ. A za tím vším bylo třeba vidět národ s vyšším základním a technickým vzděláním, jedinečné univerzity, vědecké instituce, chemické laboratoře a výzkumné ústavy, jaké neměly ve světě obdoby.⁹³

Evropa, abychom opakovali tehdejší žert, přišla o vládkyni a dostala vládce. Bismarck svým překvapivě obratným jednáním do-

sáhl toho, že Německo po dvě desetiletí po roce 1870 ovládalo velmocenský systém; všechny cesty, jak tehdy říkali diplomaté, vedly do Berlína. Přesto si však stačilo mnoho pozorovatelů povšimnout, že to nebyly pouze chytrost a tvrdost císařova kancléře, které vytvořily z Německa nejdůležitější sílu evropského kontinentu. Byl to také německý průmysl a technika, které po sjednocení Německa rostly stále rychleji, byla to dále německá věda, vzdělání a místní správa a byla to i obdivuhodná pruská armáda. Spousta vnitřních kazů druhé německé říše, které nedávaly Bismarckovi spát, zůstávala zahraničním pozorovatelům povětšinou skryta. Každý evropský stát, do jisté míry i izolacionističtí Britové, vnímal vliv tohoto kolosu. Rusové, ačkoli během války z let 1870–1871 zůstali benevolentně neutrální a využili krize v západní Evropě k tomu, aby si vylepšili vlastní postavení na Černém moři,⁹⁴ nesli nelibě skutečnost, že těžiště evropské moci bylo nyní v Berlíně, a v duchu se obávali toho, co Německo do budoucna chystá. Italové, kteří ve stejné době, kdy Francouzi (ochránci papeže) byli drceni v Lotrinsku, obsadili v roce 1870 Řím, byli trvale přitahováni k Berlínu. A stejně tak i rakousko-uherské císařství (jak se stát začal nazývat po vídeňském kompromisu s Uhry v roce 1867), které doufalo, že na Balkáně nalezne náhradu za svoje ztracené postavení v Německu a Itálii. Zároveň si ale bylo velice dobře vědomo, že takové snahy by mohly vyprovokovat ruskou reakci. A konečně šokovaná a rozhořčená Francie považovala za nutné prověřit a reformovat rozsáhlé oblasti státní správy a společnosti (vzdělání, vědu, železnice, ozbrojené síly, ekonomii), což se mělo změnit jen v marný pokus znovu se vyrovnat svému mocnému soupeři na druhém břehu Rýna.⁹⁵ Rok 1870 byl tehdy, a o to víc z dnešního hlediska, považován za rozhodný předěl v historii Evropy.

Protože většina zemí zřejmě cítila potřebu nabrat po bouřlivých událostech šedesátých let devatenáctého století dech a státníci, jak se zdá, opatrně operovali v novém uspořádání, byla velmocenská diplomatická historie přibližně deseti let po roce 1871 ve znamení hledání stability. Spojené státy se zabývaly nápravou škod způsobených občanskou válkou a Japonsko zase následky revoluce *meidži*, a tak se tyto dva státy nestaly součástí „systému“, který byl ještě více eurocentrický než dosud. Zatímco v Evropě teď fungovala pozměněná verze „evropské pentarchie“, byla rovnováha sil ve srovnání s mocenským uspořádáním po roce 1815 povážlivě posunuta. Pruské Německo pod vedením Bismarckovým se teď stalo

nejmocnějším a nejvlivnějším evropským státem, zatímco Prusko bývalo vždy tím nejslabším. Objevila se ještě další nová mocnost, sjednocená Itálie, ale pro svou zoufalou ekonomickou zaostalost (především nedostatek uhlí) nebyla vlastně nikdy přijata do ligy silných, i když hrála v evropské diplomacii zřejmě mnohem důležitější roli než země jako Španělsko nebo Švédsko.⁹⁶ Itálie svými nároky ve Středomoří a v severní Africe stále více rozdmýčovala nepřátelství s Francií, kterou zastrašovala, neboť se nabízela Německu jako užitečný budoucí spojenec. Kromě toho rozladovala Rakousko-Uhersko svou historií osvobozovacích válek proti Vídni a vlastními ambicemi na západním Balkáně (přinejmenším do doby, než Bismarck tyto rozpory překlenuj rakousko-německo-italským „Trojspolkem“ z roku 1882). To mělo za následek, že ani Rakousko-Uhersko, ani Francie, dvě hlavní „oběti“ německého vzestupu, nemohly svou energii plně koncentrovat na Berlín, protože teď měly za zády aktivní (i když nepřilíš silnou) Itálii. A tak zatímco tato skutečnost jen posílila rakouské důvody pro smír s Německem, což ve svých důsledcích znamenalo, že se stále více stávala jeho kvazisatelitem, způsobila také, že v každém příštím boji s Berlínem musela být Francie, i kdyby byla sebesilnější a těšila se jakékoli spojenecké podpoře,⁹⁷ připravena na kompromis, protože na jihu existovala nepřátelská a nevypočitatelná Itálie.

S izolovanou Francií, zastrašeným Rakousko-Uherskem a přechodnými „narázníkovými státy“ v jižním Německu a Itálii, které se nyní slučovaly ve větší národní celky,⁹⁸ byly zřejmě jedinými vážnými překážkami dalšího zvětšování Německa nezávislé „okrajové“ mocnosti, tj. Rusko a Velká Británie. Britské vlády, které oscilovaly mezi gladstonovským důrazem na vnitřní reformy (1868–1874) a disraeliovským důrazem na „imperiální“ a „asijské“ předurčení (1874–1880), sotva příliš tížily problémy evropské rovnováhy. To se ale zřejmě nedalo tvrdit o Rusku, kde ministerský předseda Gorčakov a další politici nesli těžce transformaci jejich pruského zákaznického státu do mocného Německa. Ale tyto pocity se mísily s těsnými dynastickými vztahy a ideologickými sympatiemi, které mezi dvory v Petrohradě a Postupimi po roce 1871 existovaly, se stále naléhavou potřebou Ruska vzpamatovat se z důsledků krymské katastrofy, s nadějí na získání podpory Berlína v otázce ruských zájmů na Balkáně a s obnoveným zájmem o střední Asii. Avšak pravděpodobnost, že okrajové mocnosti zasáhnou do záležitostí západní a střední Evropy, v pod-

statě silně závisela na tom, co Německo samo podnikne. Pokud ovšem převládalo přesvědčení, že je Německo jako mocnost uspokojeno, nebylo třeba se do evropských záležitostí nechat vtahovat.⁹⁹

Po roce 1871 byl Bismarck více než ochoten tuto záruku všem poskytnout, neboť si nepřál vytvořit grossdeutscher („velkoněmecký“) stát, který by pohltil miliony rakouských katolíků, rozložil rakousko-uherské mocnářství a zanechal Německo v izolaci mezi pomstychtivou Francií a podezíravým Ruskem.¹⁰⁰ Zdálo se mu daleko jistější spolupracovat na vytvoření spolku tří císařů (1873), kvazialiance, která podtrhovala ideologickou solidaritu východních monarchií (v protikladu k „republikánské“ Francii) a současně zahlazovala některé rakousko-ruské střety zájmů na Balkáně. A když se během „válečné“ krize v roce 1875 množily důkazy o tom, že německá vláda pravděpodobně zamýšlí preventivní válku proti Francii, varování z Londýna a (ještě více) z Petrohradu Bismarcka přesvědčila, že vůči jakýmkoli dalším změnám evropské rovnováhy vystoupí silná opozice.¹⁰¹ Z důvodů vnitropolitických a zahraničnědiplomatických tak Německo setrvalo v hranicích stanovených v roce 1871 – jako „polohegemonická mocnost“, jak ji pojmenovali někteří historikové – dokud se její vojensko-průmyslový růst a politické ambice pobismarckovského vedení nedostaly zase do takového postavení, aby bylo možné zpochybnit stávající územní uspořádání.¹⁰²

Ale sledování této transformace by nás přeneslo do další kapitoly. V období sedmdesátých a osmdesátých let devatenáctého století zajistila Bismarckova diplomacie zachování statu quo, který se jevil pro německé zájmy jako klíčový. V tomto úsilí kancléři zčásti napomohlo v roce 1876 vzplanutí další akutní fáze prastarého „východního problému“, kdy turecký masakr bulharských křesťanů a ruská vojenská odpověď odvrátila veškerou pozornost od Rýna ke Konstantinopoli a k Černému moři.¹⁰³ Bylo sice pravda, že propuknutí nepřátelství na dolním Dunaji nebo v Dardanelách mohlo být nebezpečné i pro Německo, pokud by přerostlo v rozsáhlou velmocenskou válku, což se počátkem roku 1878 nezdálo být vyloučené. Avšak Bismarckovo diplomatické umění vystupovat jako „upřímný zprostředkovatel“ přivedlo všechny mocnosti na berlínské kongresu ke kompromisu, posílilo úsilí vyřešit krizi mírovou cestou a opětně zdůraznilo ústřední – a stabilizující – postavení Německa v evropských záležitostech.

Ale velká východní krize z let 1876–1878 také prokázala výbornou službu německému relativnímu postavení. Zatímco malé ruské loďstvo brilantně operovalo v Černém moři proti Turkům, odhalilo tažení ruské armády v roce 1877, že její reformy po krymské válce se skutečně minuly účinkem. Ačkoli statečnost a početní převaha Rusům zajistily nakonec vítězství nad Turky jak v Bulharsku, tak na kavkazských bojištích, existovalo příliš mnoho příkladů „extrémně neadekvátní rekognoskace nepřátelských pozic, špatné koordinace mezi jednotkami a zmatků v nejvyšším velení“. ¹⁰⁴ A tak hrozba britské a rakouské intervence na podporu Turecka přiměla ruskou vládu, která si nebezpečí dalšího krachu uvědomovala, aby koncem roku 1877 souhlasila s kompromisem. Ruští panslavisté sice později očerňovali Bismarcka za jeho řízení berlínské konference, která formálně schválila tyto pokořující ústupky, ale značná část petrohradské elity si byla více než kdy jindy vědoma potřeby udržovat s Berlínem dobré vztahy – a dokonce v roce 1881 vstoupit do dalšího zrevidovaného spolku tří císařů. Podobně i Vídeň, ačkoli na vrcholu krize v roce 1879 hrozila, že se vymkne z Bismarckovy kontroly, byla následujícího roku tajnou rakousko-německou aliancí opět připoutána k německým otěžím, stejně jako později spolkem tří císařů v roce 1881 a Trojspolkem mezi Berlínem, Vídní a Itálií v roce 1882. Všechny tyto smlouvy navíc Rakousko a Itálii vzdalovaly od Francie a přiváděly je do jisté závislosti na Německu. ¹⁰⁵

Události konce sedmdesátých let devatenáctého století také znovu oživily dlouhodobé anglo-ruské soupeření na Blízkém východě a v Asii, které přivedlo obě mocnosti k tomu, aby se ucházely o benevolentní neutralitu Berlína, a tak vlastně pomáhaly odvracet pozornost veřejnosti od Alsaska-Lotrinska a střední Evropy. Tato tendence se stávala stále zřejmější v osmdesátých letech devatenáctého století, kdy celá řada události – francouzské obsazení Tunisu (1881), britská intervence v Egyptě (1882), hromadná tažení o subsaharskou Afriku (počínaje rokem 1884) a obnovená hrozba anglo-ruské války o Afghánistán (1885) – ohlašovala příchod epochy „nového imperialismu“. ¹⁰⁶ Ačkoli v dlouhodobější perspektivě tento obnovený výbuch západního kolonialismu postavení mnoha velmocí podstatně změnil, v kratším časovém horizontu zdůraznil německý diplomatický vliv v Evropě a podpořil Bismarckovo úsilí o zachování statu quo. Příznačně komplikovaný systém smluv a protismluv, které navrhl v osmdesátých letech, sice

nakonec nepřinesl trvalou stabilitu, ale jak se zdá, zajistil evropským mocnostem mír přinejmenším pro blízkou budoucnost.

Závěry

S důležitou výjimkou americké občanské války nebylo období 1815 až 1885 svědkem žádných dlouhých a vyčerpávajících válečných zápasů. Méně rozsáhlé vojenské operace tohoto období, jakými byly francouzsko-rakouský konflikt v roce 1859 nebo ruský útok na Turecko v roce 1877, ovlivnily velmocenský systém jen nepatrně. Dokonce i konflikty důležitější byly v určitém významném smyslu omezeny: krymská válka byla především regionální a skončila dříve, než mohla Británie plně využít své zdroje, rakousko-pruská a francouzsko-pruská válka byly jen sezonními taženími – což byl nápadný rozdíl ve srovnání s mnohem delšími konflikty osmnáctého století. Pak nepřekvapí, že vizí budoucích velmocenských bojů, kterou si vytvořili vojevůdcové a stratégové, bylo rychlé drtivé vítězství *à la Prussienne* v roce 1870, jinými slovy mít železniční jízdní řády a mobilizační seznamy, plány generálního štábu na rychlou ofenzivu, rychlopalná děla a obří armády krátkodobě sloužících vojáků, aby mohl být s jejich pomocí nepřítel poražen během několika týdnů. Nikdo si tenkrát ještě neuvědomoval, že novější rychlopalné zbraně, jsou-li správně použity, mohou posloužit spíše obraně než útoku, ani si – bohužel – nepovšiml neblahých znamení americké občanské války, kde spojení nesmiřitelných občanských principů a rozsáhlých území, na kterých boje probíhaly, vedlo k mnohem delšímu a krvavějšímu konfliktu, než byly tehdejší krátké a prudké evropské střety.

Přesto všechny tyto války – ať už se odehrávaly v údolí Tennessee nebo v polabské rovině, na Krymském poloostrově nebo na lotrinských pláních – odhalily jeden obecný poznatek: poražené mocnosti byly ty, které neprošly „vojenskou revolucí“ poloviny devatenáctého století, nenasadily moderní zbraně, nedokázaly zmobilizovat a materiálně zabezpečit velké armády, nevyužily lepších možností přepravy, jaké nabízely železnice a parníky, nekomunikovaly prostřednictvím telegrafu a nezapojily do podpory ozbrojených sil produktivní průmyslovou základnu. Ve všech těchto konfliktech se generálové a armády vítězů občas dopouštěli na bitevních polích politováníhodných hrubých omylů – které však ni-

kdy nebyly tak velké, aby je připravily o výhody, spočívající ve vyvíjeném mužstvu, zásobování, organizaci a ekonomické základně.

A tak se dostáváme ke konečným obecnějším závěrům, které se týkají období po roce 1860. Jak jsme už na počátku této kapitoly uvedli, charakterizoval oněch padesát let, jež následovaly po bitvě u Waterloo, trvalý růst mezinárodní ekonomiky, rozsáhlé zvyšování výroby v důsledku průmyslového rozvoje a technických změn, relativní stabilita velmocenského systému a výskyt pouze lokálních a krátkodobých válek. A přestože došlo k jisté modernizaci vojenské a námořní výzbroje, neprojevoval se vývoj v ozbrojených silách zdaleka tak výrazně jako v civilních sektorech zasažených jak průmyslovou revolucí, tak ústavněpolitickými změnami. Británie těžila z tohoto půlstoletí změn nejvíce a z hlediska průmyslové síly i světového vlivu zřejmě koncem šedesátých let devatenáctého století dosáhla svého vrcholu (i když politika prvního Gladstonova období tuto skutečnost zřejmě překrývá). Prvními postiženými byly neindustriální zemědělské společnosti v mimoevropském světě, které nedokázaly čelit ani průmyslovým výrobkům, ani vojenským vpádům Západu. Ze stejného důvodu začaly ztrácet své dřívější postavení méně industrializované evropské mocnosti jako Rusko a habsburské císařství a nově sjednocená Itálie se mezi prvořadě mocnosti nikdy nedostala.

Od šedesátých let devatenáctého století tyto trendy dále sílily. Objem světového obchodu se zvyšoval a ještě důležitější bylo, že rychle rostla průmyslová výroba. Industrializace, původně omezená na Británii, určité části kontinentální Evropy a Severní Ameriku, počala transformovat i ostatní oblasti. Především prudce vzrostlo postavení Německa, které se již v roce 1870 podílelo na objemu světové průmyslové výroby třinácti procenty, a dále postavení Spojených států, jejichž tehdejší podíl činil dokonce třiatdvacet procent.¹⁰⁷ A tak už začínaly být patrné nejdůležitější rysy mezinárodního systému, jenž se plně vynořil koncem devatenáctého století, i když je zatím vnímalo jen několik málo pozorovatelů. Na druhé straně se bortila relativně stabilní pentarchie států evropské součinnosti, fungující od roku 1815, a to nejen proto, že země, které ji utvářely, byly po roce 1860 daleko náchylnější ke vzájemným bojům než před několika desetiletími, ale i proto, že některé z těchto států byly dvakrát nebo třikrát silnější než jiné. Také byl na druhé straně Atlantiku zlomen evropský monopol na moderní průmyslovou výrobu. Parní síla, železnice, elektřina a další ná-

stroje modernizace teď mohly být využívány jakoukoli společností, která měla vůli i svobodu je přijmout.

Neexistence vážnějších vojenských konfliktů v období po roce 1871, ve kterém Evropu ovládala bismarckovská diplomacie, jako by naznačovala, že po krizích padesátých a šedesátých let devatenáctého století bylo dosaženo nové rovnováhy. Ale stranou světa armád, flotil a zahraniční politiky probíhal rozsáhlý průmyslový a technický rozmach, který měnil globální ekonomickou rovnováhu mnohem rychleji, než jak byl svět dosud zvyklý. Zanedlouho se tyto změny výrobně-průmyslové základny promítnou do vojenských možností a zahraniční politiky velmocí.